

Рк [I] 6 (2ук)
К 75

Д І Н К О Ц Ю Б А

Перед грозою

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

ГОРДІЙ КОЦЮБА

ПЕРЕД ГРОЗОЮ

РОМАН

elib.nplu.org

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО
КНІВ—1938

ЧАСТИНА ПЕРША

У СВІТ ЗА ДОЛЕЮ

1

Як тільки пасажирський поїзд після короткої зупинки на черговій станції вирушив далі, з одного вагона, випхнутий дужим поштовхом чиеїсь руки, сплигнув молодий, височенький, років під двадцять пасажир. Глибокі яносині його очі бігали тривожно, полохлива настороженість лежала на худорлявому обличчі, хоч кирпиченький ніс надавав йому задирикуватого вигляду. Невеличка торбинка, перехоплена мотуззям через груди, висіла у нього за плечима поверх блаженського піджачка.

Спочатку парубійко заздрісно дивився, як повз нього миготіли у вікнах щасливі пасажири, погрозив кулаком у хвіст поїздові і повагом обернувся.

Вересневий день тільки починався. Вранішня, прозора - голуба, мов легенький туман, імля хутко танула. Останні хвилики її, відпливаючи, синьою запоною мріяли на заході. Велике, червоно - гаряче, як вистиглий кавун, сонце вихопилось на сході зза степового океану.

Парубійко спід долоні поглянув на сонце, запитав у стрілочника, скільки верст лишилось до Ростова й скрикнув уражений:

— З п'ятсот! Та ну? Що ж тепер робити? — і не-

певною ходою, плутаючи натомленими ногами у важких, з викривленими каблуками чоботях, вийшов за станцію під групу дерев.— Що тепер робити?

Це зловісне запитання стало перед ним, як прокляття, як мука.

Він опустився на пагорок і довго й нерухомо, мов пригнічений надсильною вагою, сидів згорбившись на землі. Невеселі думки дражливим роєм, мов сарана, заступали йому сонце і день і все навколо.

Сергій Семибрат робив строковим у Байбураки. Десятки десятин родючої землі посідав цей багатир навколо свого хутірця. Добірна та чиста пшениця тисячами пудів, як золото, переливалась у його засіках, на його луках ходив цілий гурт рогатої худоби, а скільки того сала у боднях та всякого добра по коморах переходувалось! Це був великий жмикрут, а ще лицемір і скупердяга. Люди на поденній недовго лишалися в нього: поробив хто якийсь день-другий, скуштував хазяйського хліба та ласки—і роцот. Не трималися і строкові,— хібащо віде приткнутися і податися нікуди.

Сергій,— його батько віддав за сорок п'ять карбованців на рік і чоботи при відході,— кілька місяців терпеливо тяг лямку. Він ходив за кіньми і волів доглядав, орав у полі і на лобогрійці прів. Але на всякий терпець буває кінець.

Звечора довго робили на току, молотаркою добивали останні копи вівса, і Сергій пізно, добре напрацювавшись, приліг тут же на соломі. А вже скоро крізь сон почув, що його торгає Байбурака і бурчить і приказує. Сергієве тіло було в'яле і важке, йому смертельно хотілося спати, і він простогнав щось уві сні. Новий поштовх у бік вивів його із забуття.

— Годі вилежуватись,— не пан, уставай!— командував за звичкою Байбурака.— Та вставай же, запрягай коні, скоро он ранок, пора виїжджати.

Волосожар стояв ще високо на південному сході, мертва тиша розлягалася навколо, і схід за лугом темнів, як далека північ. «Ще глупа ніч», — обізвався Сергій, зиркнувши на небо, але покійно звівся на ноги й заходився збиратись у поле.

Орали житнище на зяб близько хутора. Сергій ішов за плугом, а Василько, пастушок, погоничем. Літо випало дощовите, земля гливка, стерня узялася цупким пірієм, осотом і березкою. Орати було важко: коні смикали, плуг мазався, і Сергій мусив раз-у-раз його підіймати, чистити леміш істиком.

На ранок він уже вибився із сил і думав: «Скоріш би хоч снідати та відпочити», і з тугою і чеканням поглядав то на сонце, то на хутір. А години відходили, сонце пекло, а сніданок не приходив, і Сергій у знеможі вочив ноги за плугом.

Нарешті показався сам Байбурака з кошиком у руці.

Високий, сутулий, з широкими, випнутими вгору плечима, з облізлюю, колись барашковою шапкою, у свитинці, він, мов кажан, пролетів над ріллею і нагримав за звичкою:

— Та й наробили, ну й наробили! Мабуть, вилежувались! Покладіть коням сіна та швидше снідайте.

Хлопці присіли до кошика. Після солоних огірків витягли горщичок з якоюсь бурдою і довго навперейми ганялися ложками, щоб упіймати в ньому крупинку. Байбурака тупцював коло плуга, а вневдовзі повернув голову до хлопців і сказав:

— Тепер ми будемо орати удвох з Сергієм, а Васильхай іде на луки до скотини.— І додав, поглянувши у горщичок:— Постривай, занесеш у двір ось посуду і що лишиться.— За якусь хвилинку, почистивши плуг, він ступив знову до Сергія:— Ти все ще чавкаєш, наче три дні не їв... Якби так за роботу брався.

Сергій сидів мовчки. Він почував, що тіло його на-

томлене, очі склепаються і ноги — як колоди; він бай-
дуже і якомсь сонно бовтався ложкою у горщичку.

— Та що ти, ненажеро, оглух!? — визвірився Бай-
бурака і цибнув його істиком у спину.

Сергій скочив на ноги. Губи його тремтіли, щоки
палали. Він ухопив горщичок і розмашисто, з усією
ненавистю брязнув його об землю. Дрібне череп'я
з бризками юшки розлетілось на всі сторони. Байбу-
рака налякано відступив, а отямившись, замахнувся
істиком :

— Я ж тебе, сукин...

Сергій устиг відскочити, скрутив йому дулю і пустився
геть.

Він прибіг у село до батька.

Дмитро Семибрат, босоніж, у полотняних, доморобних,
з латочками на колінах штанях, добре замусолевих,
порався на току, віяв збите ціпом жито. Набираючи
гамузом з невеликого вороха у сито, він підіймав його
врівень з головою і трусив легенько. Полова відходила
вбік за вітром, а зерно сипалось перед ногами на про-
стелену ряднину. Зерна виходило обмаль, дрібне і морхле,
недорідне, жменька - друга якась з сита, а то все по-
лова. Старий схилявся до зерна, клав собі на долоню,
і живий жаль брав його за серце. «Хліб? Сльози гіркі.
Доведеться комусь на витрішках сидіти». Зціпивши зуби,
сердитий, чорний, як дощова хмара, він шпурляв зер-
нини на ряднину і знову брався за сито.

Сергій, потупцявшись, заявив несміливо, що у Бай-
баруки він більше не хоче і не може працювати.

— Базікай мені! — кинув батько, не одриваючись від
сита. — Треба добути у хазяїна строк.

— Ідіть до нього самі, — одказав Сергій необачно, —
а я до нього більше не піду.

Старий притримав сито, повернув обличчя з жор-
сткою, аж посивілою від полови, бородою.

— Що? Що ти сказав? Ану повтори! Зараз же мені до хазяїна!

— Я кажу, що краще на каторгу іти, ніж до того чорта,— відповів Сергій рішуче.

Досі старий хоч і похмуро, але стримано розмовляв. А при цій відповіді ударив ситом об землю і закричав:

— Ти ще будеш мені пащикувати? Сперечатись з батьком? Ах ти ж шмаркач!..

Він кинувся до сина. Сергій стояв нерухомо, заклавши руки за спину, і скося зиркав на нього і ніби казав: «І ви, батьку?»

— Уб'ю, ледацюго! — розлючено пирснув старий Дмитро і заніс кулак над синоюю головою. Але в ту ж мить очі їх ще раз зустрілися, і батько побачив запалі щоки і синці під очима, і вимучений вигляд у сина. І згадав тоді Байбураку, його вдачу і славу, згадав і сироту Федька, що два роки перед тим наймитував у Байбураки і відійшов затурканий, дурнувятий, ніби з хреста знятий,— і безсило опустив руки.— З чого жити? — процідив він сердито і, може, трохи винувато.— І так шість ротів дома, а хліба того жменьку вродило. До різдва, думав, протягнемо, а там у Байбураки якийсь пуд візьмемо, відробимо, а — тепер? З чим зимувати?

— Я вашого хліба їсти не буду,— відповів Сергій,— зароблю щось у людей, а до того чорта не піду. Краще на каторгу.

Після цієї сварки Сергій зайшов у порожню повітку, упав на соломі і два дні і дві ночі спав непробудним сном. А вже на третій день, виспавшись, кинувся напитувати роботу. Та що знайдеш у селі, коли люди вже вправились з хлібом, коли в руках ніякого ремества, коли осінь стукає в двері і таких гольтіпак, як він, не один десяток у селі?

Він тяжко зносив батькові погляди, суворі, докірливі,

гострі, як ніж. Щоб не показуватись йому на очі, він навмисне зникав з двору, блукав десь на околицях.

Тоді прийшла йому думка про Ростов і земляка, що працював там у порту. І з карбованцем у кишені та хлібиною в торбинці пустився він у широкий світ за долею. На одній, ближчій до їхнього села станції він сунув кондукторові карбованця, а вже через піч заступила нова бригада, і з ласки оберя його викинули з вагона.

— Ех,— Сергій сковзнув очима по блискучих рейках,— ех, сто чортів! — І знову опустив у землю важкий погляд, і знову перед ним стало прокляте питання: що робити? Що робити, коли в кишені порожньо, за роботою ні до кого звернутися і Ростов лежить за кілька сот верст, як далеко, недосяжна країна?! Ну, просидить тут день, другий, доїсть останній окраєць хліба, а тоді?

Він відчув себе самотнім, безпорадним, одиноким у цілому світі, і йому стало сумно, і страшно, страшно, як перед могилою.

І згадалася йому тоді мати, як прощалися. Йшли селом; він попереду, а вона за ним — проводжала. Покірна і зажурена, з задумливими очима, з добрим, порізаним зморшками, передчасно постарілим обличчям. Зрідка забігала вперед. Жалісливо дивилася на нього, хотіла щось сказати — і мовчала. За селом, уже на вигоні, де гурт мовчазних вітряків стояв з розчепіреними, заляканими у чеканні крилами, він сказав:

— Попрощаємось, мамо, чого вам бити далі ноги.

Вона злякалася і так несміливо:

— Ти таки йдеш? А я думала... Зоставався б дома, може якось... Бо куди ж ти отакий?

— Не журіться, мамо. Якось буде. Світ великий. Десь примощуся. І вам тоді допоможу, — навмисне одказав веселіше.

Вона покивала головою:

— Ой, сину, сину. Світ великий, та чужий,— всі шляхи в ньому заказані бідному.

— Світ великий, та чужий!

Він подумав навіть, чи добре вчинив, залишивши село. Чи не слід було далі тягти у того Байбураки? При цій думці відраза, як блювотиння, перевернула йому нутро. «Краще на каторгу...»

Знеможений безсонною ніччю і тривогою незвичайної подорожі, він задрімав. Що йому привиділось на цій «прекрасній» землі, важко сказати, але за якусь годину він скинувся всім тілом.

Близько нього, на пригорку, на маленькій скриньці сидів мужчина років тридцяти п'яти, з чорною, чепурно підстриженою борідкою, у кепці і в піджаку, спід якого виднілася косоворотка, і шелестів газетою.

З порухом Сергія він підвів великі карі очі і моргнув.

— А що, юначе, виспався? Чого очима блукаєш? Русалочка може приснилась, чи поїзд, гадаєш, проспав? Тобі куди?

Сергій протер кулаком очі й відповів неохоче, сердито і болісно:

— Я не знаю. Мені нікуди. Нікуди мені! — скрикнув розпачливо.— Хоч помирай отут.

Незнайомець уважно, схиливши голову на один бік, на другий, поглянув на хлопця, на його старенький, з латкою на плечі піджачок, на торбинку на спині.

— Що ти, юначе! Цур тобі з такими словами! — замахав руками.— Як так — нікуди? Кожен мусить знати, куди йому, де його путь лежить. Без того жити не можна. Аякже! А ти ще молодий. Що там у тебе за пазухою?

Лагідний тон незнайомця, і добрість в очах, і співчутливий вигляд зворушили Сергієве серце. Він закінчив свою розповідь скаргою на безвихідь. Ну, що йому лишається? Ну, куди йому? За що зачепитись? Він не добере розуму. Як би хоч Ростов ближче. Ог вона, доля!

— Наша доля, юначе,— підхопив незнайомиць,— шербата. Наша доля за царськими палацами лежить, по панських кишенях прихована. А тільки не треба хнюпити носа. За долею, юначе, нашому братові треба добре попоганятися. Та й не одному. Знаєш? Один у полі не воїн.

Очі йому спакнули іскорками, він жваво заговорив про завод, потім побачив недалеко якогось непевного типа і примовк. Якусь хвилинку він задумливо тер свою борідку, а тоді мовив тоном людини, котрій довелося вже бувати в бувальцях:

— Так от що, юначе. Назад ти не оглядайся. У селі тобі зараз нічого робити. Треба йти вперед. Звідси три шляхи розходяться: перший,— махнув рукою на схід,— на Катеринослав. Там хоч і заводи, але з роботою тугувато. Другий— на Юзовку і Ростов. Ростов, юначе, давай облишимо: і далеко до нього, і невідомо, як там. У Юзовці на шахтах в інший час можна зачепитись, а тільки тепер осінь, народу туди звідусюди набилося! Є третій шлях,— він простяг руку на південь,— іде на Жовті Води, на Терни, на Роковату і Кривий Ріг.

Сергій погано знав географію.

За роки наймитування з його голови вивітрилось усе убоге знання, що виніс із сільської школи, але при останній назві його обличчя ожило. Він згадав оповідання матері про її дядька Филимона Шостака. Колись давно він подався у степ та й осів під Кривим Рогом; пізніше, за його вже, Сергієвої пам'яті, він раз приїздив у село й подарував йому п'ятака. І спокуслива думка, сполучена з цікавістю, надією і побоюванням, майнула йому в голові.

— Так, так, і на Кривий Ріг звідси,— потвердив незнайомиць.— Це третя путь, і найближча. Люди про неї менше знають, а тут скрізь, як вийти за П'ятихатки, рудники і можна щось заробити.

На станції густою треллю ударив дзвінок, на платформу з вокзалу висипали люди, а хутко з шумом і чмиханням підкотив пасажирський поїзд.

Незнайомець засунув у кишеню газетку і звівся на ноги.

— Мені пора, їду на Катеринослав, а тобі, виходить, краще держати курс на Терни, на Дубову Балку і Кривий Ріг. Десь там зачепишся на рудниках. А не до смаку тобі буде у Кривому Розі, спробуй перекинутись у Катеринослав. На Брянському заводі у механічному спитаєш слюсаря Миколу Петровича Чорномора. Може він тобі стане в пригоді. Не забудеш?

Він загадково моргнув бровою, захопливо, як старший товариш, поляскав по плечу, потиснув йому руку і подався, схопивши скриньку, до вагонів.

Сергій вдячними очима поглянув йому услід. Привітна мова підбадьорила його. Втішала і думка про дядька Шостака. На гірший кінець, якщо не стане де на роботу по дорозі, перебуде у нього якийсь день, поки улаштується. Свої ж люди. Тільки б знати його!

Сонце давно вже виплуталось з пристанційних дерев. Ясне та ласкаве, як тільки буває золотої осені, воно вільно пливло по синьому, як море, безбереговому простору. А гостросписе проміння веселими парусами розходилося ген-ген по степу.

Сергій поглянув на синє небо, на лагідне сонце і, усміхнувшись, відломив від крайця шматочок і поснідав. А тоді запив свіжою водою, поправив торбинку за плечима і замурликав:

Та нема в світі гірш нікому,
Як бурлаці молодому!
Гей, гей, як бурлаці молодому! —

замурликав тихо і тягучо і взяв понад колією на криворізький шлях.

У Тернах і на Роковатій, і в Вечірньому Куті, ніде на рудниках Криворізького шляху Сергій Семибрат не знайшов роботи. Скрізь біля шахт під сухотними акаціями, у пилюзі і в бруді сиділи обтріпані, замурзані, з скриньками і торбинками люди. Скрізь він чув одні і ті ж слова, глухі, жорстокі й безнадійні: «Нічого немає, все ждемо, проїдаємось».

У Дубову Балку він потрапив саме тоді, коли пішла чутка, що буде прийом, і він втиснувся у тугий натовп близько контори. Чекали довго й нетерпеливо. Нарешті з'явився інженер, високий і строгий, з киркою і молоточком на картузі, з міцним сучкуватим ціпком у руці. І враз натовп розступився, і все, ніби хто махнув чарівною паличкою, ущухло.

Інженер, повільно і важко, як владар, пройшов в один край довгої шерехи і назад, штовхнув ціпком одного в груди, другого, хто плечистий та здоровіший, і звелів подати в контору документи.

— А ми ж? А я? Стільки ждали, сподівалися...— заскиглив жалібним голосом хтось із натовпу у чунях, у довгій свитинці з домотканого сукна.— Зроби милість, паночку, здалека ж ми забились,— і він зняв шапку, задріботів слідом за інженером.

Той обернувся, зміряв прохача презирливим поглядом і мовчки грюкнув за собою дверима.

Натовп колихнувся. Стоголосе зітхання вихопилось з уст. Хтось комусь дорікав, бідкався і жалкував. «І надало ж у цей закуток залісти, бий його сила божа, коли треба було їхати у Горлівку або в Юзовку». Хтось скаржився, загрожував і згадував бога, і чорта, і пана.

Люди стояли розгублені, приголомшені, в безнадійному чеканні. Аж ось з гущі виплив якийсь чорноокий, безвусий, з сивими бровами парняга у коротких, з вузь-

ними холошами штанях, у латаному, вітром підбитому піджачку і заговорив безтурботно:

— Хе! Чого журитися-горювати? Хай ті журяться, що заміж ідуть. Беріть, люди добрі, сидора на плечі і підемо по шпалах стріляти. До Жовтих Вод шлях ще далекий — може, щось і трапиться. У Калачевського, кажуть, робота знайдеться, а не в Калачевського, то вже в Тернах небезпремінно щось підробимо.

І люди з торбинками й оклунками сипнули слідом за ним на Тернівський шлях.

Сергій слухав, зітхав і думав: «Дідька лисого ви там підробите, я тільки що звідти. Ех, скрізь воно, виходить, легко тую роботу шукати, побила б його лиха година».

Тепер у нього лишалася остання надія: Кривий Ріг. І не стільки власне Кривий Ріг, як дядько Шостак. От тільки б знайти його!

І він далі волочив ноги, а неспокійна думка закрадалася в голову, і тривога, як п'явка, смоктала серце. А що, як і там не знайде ні роботи, ні дядька Шостака?

На кінець другого дня Сергій побачив на обрії синім туманом затягнені горби і будинки, і церковну баню в далині. Але ноги вже не несли, коліна вгинались і в п'ятках нестерпно сіпало й пекло.

Він звернув з дороги на зелений моріжок спадистого берега, хотів відпочити, та зірвався і перевертом полетів униз. А коли, отямившись, зіп'явся на коліна, його очам відкрилося незвичайне видово. Просто перед очима стирчав чагарник, а за ним виляся в закручених берегах річка; прозоро-зеленкувата вода, як би й скрізь, ішла з гори, ліворуч чагарника, а вже з правого боку його виходила густочервона, мов кров.

Сергій від страху і дива скрикнув, і в ту ж мить за чагарником щось ойкнуло, зашелестіло, з густого листя виткнулась пов'язана рушником голова і замурчала простудженим голосом:

— І носять же тебе тут чортяки, ноги б тобі по-ламали! Чого тобі тут треба?

Сергій, як статуя, лишився навколішках, простягнута на річку рука так і зависла в повітрі, очі полізли на лоба, губи шепотіли щось незрозуміле.

— Чого ти сюди забрався? Хочеш, щоб я тебе віддубасила?

За чагарника вихопилась висока постать з бронзовим, у червоних цяцьках обличчям, у чоботях, у довгому й широкому піджаку. Якби не забрьохана спідниця, що звисала на халяви, її скоріше можна було б визнати за хлопця, ніж за дівчину.

— Через тебе, прощалиго, шуку впустила, та яку шуку!— наступала войовничо настроєна дівчина, але, побачивши наляканого прощалигу, спинилася. — Що ти там шепочеш? Переполох виливаєш? — сказала м'якше і, змахнувши рукавом з обличчя краплинки, засміялася.

Сергій побачив тепер вродливе, смагляве лице дівчини і великі темнокарі очі, веселі й м'які, як оксамит, і забув усе: і голод, і втому, і біль, і тривогу. Мов заморожений, якусь хвилину дивився на неї.

— Ох, яка ж ти!— ледве перевів він віддих.

Дівчина відчула його ніяковість, поправила на голові рушник і сказала задьористо:

— Ну, яка ж? Страшна, може, скажеш?

— Ох, не кажи, наче якась...— він осікся, спустився з високостей на землю і показав на річку.

— Страшна вода, кажеш? І зовсім не страшна,— одказала дівчина ображеним тоном.— І нічого ти, видно, не тямиш. Наша Саксагань— чудова річка, і спокійна, і глибока, і риба водиться. Он там у сланцевому березі, у вимитій ковбані, соми вилежуються, і мій батько просто руками їх ловлять. А раніше скільки тут привілля було! Скільки всякого птаства водилось! Батько розказували, дрофи тут по степу ходили, як телята,— просто

руками бери, якщо піднімеш. А вже зранку, як сонце бризне, так журавлики посходяться. Як заграють, заспівають під ногу, як затавцюють!..— Дівчина захоплено похитала головою і усміхнулася оксамитовими очима.— Наша Саксагань — найкраща, може, в світі річка.

Сергій і собі похитав головою. Найкраща річка? А Дніпро, біля Черкас, хіба не такий? Скільки там риби! Проте, з неприхованою цікавістю озирнувся на дивовижну Саксагань. Високі стрімкі береги, то руді і червові, то лискучо-чорні, аж вороні, зложені з тонких, як грифельні дошки, шарів, справді видалися йому незвичайними,— таких він ніде не бачив. Але що ж то за вода?

— Ти й цього не знаєш? Що ж ти знаєш?— уколола дівчина.— А червона того, що ярками у річку збігає руднична вода від колишньої шахти Шостака.

При цім слові Сергій схопився на ноги. Шахта Шостака? Якого Шостака? Чи це йому вчулося?

Він ще раз перепитав, чия шахта, і в синіх очах його спалахнули іскорки радості й побоювання.

— Колишня шахта Шостака? А чия ж вона тепер?

— А тепер,— відказала дівчина,— і не розбереш їх. Компанія якась орудує: французи, бельгійці і, кажуть,— вона озирнулася і притишеним голосом додала:— сам цар-государ Миколай другий своїм капіталом увіходить. Через те будімто й ононімкою зветься.

Недавня іскорка в Сергійових очах раптово згасла, обличчя спохмурніло. Перше припущення, бодай і не певне, чи цей Шостак не його, бува, дядько, видалося йому неймовірним, просто безглуздим. Куди йому, малописьменному, коли тут французи і сам цар-государ! І він спитав дівчину, чи не чула вона мужика Филимона Митрофановича Шостака, колись виїхав спід Черкас та й осів десь біля Кривого Рога.

— Не чула?— і дівчина пирхнула губами.— Та він же,

Филимов Шостак, теж там крутиться в компанії, права рука у директора. Інші з компанії по Франціях та Петербургах, кажуть, розкошують, а вони вже вдвох заправляють. Не чула! Ще б пак такого не чула. Мій батько, Скуйбіда, може, ти чув, колись садибу тут мали і знають його як облупленого. На їхній землі він, може, й розбагатів. Он там живе, — вона махнула рукою на косу на другому березі, де Саксагань робила велику петлю.

Сергій повернув голову.

Там, на другому боці, за яругами і горбами, височів копер шахти, стирчали якісь будівлі й хадуни, а геть убік, на косі, ближче до річки, крізь жовте віяло осінніх дерев пробивався залізний дах великого будинку.

«Так Шостак розбагатів? У компанії? Поталанило, виходить. От же okazія», — думав Сергій, кліпаючи очима.

Двоїсті почуття охопили його. Що не кажіть, а приємно ж після стількох поневірянь натрапити на дядька. Нарешті він, Сергій, зможе відпочити в нього, підгодуватися, доки знайде роботу, а може той допоможе і влаштуватися. Водночас у нього закрадалася якась непевність, його обіймав незрозумілий страх. Його лякала ота компанія: Шостак, французи і сам цар-государ.

Сонце тим часом сховалось за степом. Високі горби похмурніли, чіпка сутінь стелилась по схилах, і яругах, і над річкою, від чого густочервона вода стала ще більше червоною і каламутною.

Свіжий, вогкий вітрець потяг з річки. Сергій аж морозом пройняло. Він подумав про ніч і свою долю, знову поглянув на косу й поцікавився, як дістатися туди до Шостака.

— Він увечері нікого таких не пускає до себе, — дівчина кинула на Сергія бистрий погляд. — Чи ти до нього в гості? — і в голосі її почулася не то нотка жарту, не то неприязні. — От як спустишся берегом з верству, а може й дві, — махнула рукою вниз, — то буде

місток, з містка пройдеш ще з верству, потім візьмеш ліворуч під гору, а тоді... А хочеш ближче — штани на голову і просто через ріку,— і вона засміялася весело й задирикувато.

— Ти смієшся,— одказав зажурено Сергій,— ти глузуєш, а я тут чужий, сьогодні ще не їв, і мені, може, ніде й ночувати.

Дівчина перехопила його сумовито - докірливий погляд, і серце її, видно, тріпнулось, бо обличчя стало серйозним і зосередженим.

— Нічого не їв? Ох, матінко! звідки ж ти, бідолашка?

Сергій не звик до ласкавих слів. Де ж їх почуєш? У батьковій хаті, де повно злиднів і турбот, чи, може, у наймах? Не любив він і скаржитись на свою бідність, тим більше перед дівчиною. Чи ж не козир — бідолашка? Він насупився і промовчав.

Незнайомка швидко щось зметикувала, рвучко схопила його за руку і потягла до чагарника.

— Мерщій, бо ніколи!— І не встиг Сергій відповісти, як вона штовхнула його у маленьку довгасту коробку, що скидалася більше на труну, ніж на човен, і вдарила коротким веслом по воді.

Сергій не наважився ні спитати, ні сперечатися. Він сидів як на колючках і наляканими очима позирав то на криваву річку, що велетенським вужем звивалась у сланцевих берегах, то на дівчину. Здавалося, він чекав, що от-от має статися надзвичайна якась подія. Нарешті не стерпів і витиснув тремтливим голосом:

— Ну, куди ж ти?

Вона переставила весло, човен пішов впоперек течії і скоро вривався в другий берег.

— От так навпростець і бери,— махнула рукою і, схопивши з днища колосок кукурудзи, звареної для приманки риби, сунула йому в кишеню.

Сергій покірно виплигнув на землю і взяв угору, та скоро, охоплений непереможною силою, обернувся.

Він ще раз хотів поглянути на балакучу й жваву дівчину, поспитати її імення і гукнув. Човен ішов назад, дівчина завзято горнула воду і нічого не відповіла.

Сергій якусь хвилинку дивився услід, жалкуючи, що не спитав раніш. Гострі кольки в животі знову спустили його на грішну землю. Він перевів очі на білий будинок, що маячив на косі, в гущавині пожовклих дерев. «Як то там приймуть?» І повільно, дивуючись з дядькової фортуни, почвалав до нього.

3

Життєва кар'єра Филімона Шостака була надзвичайно примхлива.

Ледве минуло йому двадцять чотири роки і батько, одруживши, виділив його у нову хату, як з Америки прийшов лист. Земляк, що його нужда і безземелля загнали за океан, привабливими фарбами розписував своє життя на новому місці. У нього землі удосталь, у нього ліс і худоба. Хай Филімон кидає свою латку,— все одно на ній нічого не висидить,— і вибирається в Америку. В Америці він матиме стільки землі, як перший хазяїн під Черкасами; а не сподобається робити на землі — може поїхати по золото. Там, на краю Америки, цілими горами, кажуть, воно залягає. Ті, що їздили, з повними мішками повернулися, заводи та фабрики свої повідкривали.

Цей лист розпалив гарячу уяву молодого Филімона. Давня пристрасть до грошей, пригод і багатства, виявлена ще в хлоп'ячі роки, коли він учився в черкаській школі, спалахнула в нього з новою силою. Золото не давало йому спокою. Золото дражнило його нерви, туманило йому голову. Золотом він марив удень і вночі

і зовсім занедбав своє хазяйство. І коли хто з сусідів чи з рідні дорікав йому за ледарство і недбальство, він презирливо одгетькувався. Хай воно згорить, це хазяйство, ось він скоро поїде в Америку і матиме стільки золота, що стане фабрикантом.

Одного дня хтось пустив чутку, що в Черкасах з'явився агент, з котрим можна їхати в Америку по золото, і Филимон стрімголов, мов опечений, подався до міста. Він цілісінький день прошвендяв по вулицях. Де тільки не був, яких тільки порогів не оббивав, кого тільки не розпитував, а таємничого агента не знайшов.

Увечері, розчарований і сердитий, Шостак хотів вертатися додому, на околицю, аж гульк — на базарному майдані, біля чайної, стоять три чисті, зовсім новенькі, аж сосновим духом пахнуть, каламажки, і біля них хазяї. На запитання: «Куди виряджаються?» двоє промовчали, а один рудобородий чолов'яга з батіжком у руці сказав напівпошепки:

— Ідемо по золото.

Шостак скрикнув від захвату:

— В Америку? Я ж вас стільки шукаю, я теж туди.

Він задрісно позирнув на новенькі з сосновим духом каламажки і весело моргнув очима:

— Думаєте багато набрати?

Мандрівники знали про Шостакову пристрасть та чудацтва і презирнулися. А рудобородий покрутив собі вуса і сказав поважно й таємничо:

— Америка, чоловіче, далеко, чого туди забиватися? Знайдемо золото й ближче.

Шостак спочатку не йняв віри. Але новенькі, акуратно зроблені каламажки і загадковий тон рудого і таємничий вигляд зовсім спантеличили його. Він допитливими очима поїдав то одного, то другого, бажаючи дізнатися, де ще можна знайти золото.

— Ідемо ми у степ,— проказав тоді другий, сивобо-

родий, поправляючи зброю на коні.— Там, у степу, за великим шляхом, стоїть могила, а в тій могилі — золото та всякі скарби. За старого ще Хмеля, як пани тікали, закопали. Та й переховуються. Недавно про це довідалися.

Шостак аж затрусився, очі його затуманились.

— Браття! — простогнав він благальним голосом.— Візьміть і мене до компанії, може я в дорозі чим у пригоді стану вам.

Шукачі ще раз презирнулися; потім рудобородий одказав багатозначно:

— Ну, вже візьмемо тебе до компанії. Тільки з умовою: поперше, язик маєш міцно тримати на защіпці і, подруге, мушиш покійно виконувати все, що тобі звелять у дорозі.

— Та вже ж! — скрикнув Шостак, зрадівши.— До самого гроба не забуду вас, все життя за вас буду богові молитися, браття,— і він метнувся додому за конячкою.

А рано-вранці, ще місто спало, ледь схід рожевів, вони вирушили в дорогу. Спочатку їхали селами й хутірцями, садами та гаями обсадженими. Хлібні поля — жито, пшениця і всяка пашниця — тяглися обабіч дороги. Тут і там попадалися балочки, переліски. А вже на третій день перед ними покотилося цілинне поле, заколихався ковіль, на всі сторони розбігся рівний безлюдний степ,— тільки зрідка де стане могила та вирине древній, як патріарх, чабан при отарі. На четвертий день степ почав коливатися, показалися горби і яруги, і вони вїхали в балку, у зелену дібровку. Легкокрилий зефір походжав над балкою, куйовдив кучеряве верхів'я, дуби гули і шуміли,— може казку розповідали, може бувальщину про діла і недолю і славу людську. Гомінливе птаство весело пустувало під крилатими шатрами, перегукувалось і підспівувало. А на дні, між могутнім корінням, звивався струмок, чистий та свіжий, як кришталь, звивався і дзюркотів, тихо, лагідно, ніби добрий

і вічно юний дідусь мурмотів свою безжурну пісню, і мавив живущою прохолодою і відрадою, і відпочинком.

Наші мандрівники заслухалися, задивувалися і зробили новий привал, і Шостак занепокоївся.

— Постривай, не турбуйся. Скоро і до скарбів доберемося,— відповів рудобородий і звелів йому спустити штани й лягти ниць на землю. Филимон озирнувся, зам'явся, але покійно зробив, як було наказано. Тоді троє, ставши з різних боків, узялися шмагати його батогами. Шостак, зціпивши зуби, лежав терпеливо, потім почав соватись, крутитись, нарешті закричав несамовито і перевернувся горілиць.

— Ти від золота відмовляєшся? — спитав рудобородий.— Що ж, діло хазяйське. Повертай, в такому разі, голоблі назад, а хочеш... ідьмо далі. Ось за Інгульцем, де Саксагань, залізницю прокладають, будеш землю возити. Будь ласка. А може й золото знайдеш,— засміявся накінець.

Шостак кинув на копачів повний ненависті погляд, але виходу вже не було. Не вертатися ж додому з порожнім возом після такого сорому! Його ж жінка загризе і люди засміють. І він поїхав з копачами на будівництво криворізької залізниці.

Перші дні він працював поволеньки, аби день та до вечора, а вже скоро, оговтавшись, побачив, що кінних тут малувато, а грабарської роботи сила, і можна добрих грошей зажити. Щоб скоріше доскочити цього, він одмовився від артілі, робив сам від грабарки і цілісінький день мордував коня, а часом виїжджав і вночі. На кінець другого місяця він придбав ще коня і грабарку і взяв собі зайшого хлопця, а через місяць справив і третю. На другий рік роботи він мав уже кілька грабарок і наймитів і взяв від контори перший підряд.

А навколо Кривого Рога і вздовж нової залізниці тим часом, як гриби після дощу, почали рости рудники.

Червона, як золото, руда пішла на новеньких платформах з Долгінцевої на Катеринослав, на Юзовку і Макіївку. Недавно ще спокійний край раптом ожив, а разом пішли стоголосі чутки про нові родовища руди і золота і срібла. І Шостака, мов лихоманка, охопила жадова наживи, жадова золота і багатства.

Одного разу він ішов понад Саксаганню у Кривий Ріг. Стежка тяглася вибалками, повз горби та яруги, і зникала у приміській садибі. І тут Шостак побачив шурф, а геть далі — гурток людей із свердловою машиною. Шостак помацав породу коло шурфу і, нічого не кажучи розвідувачам, пішов до хати, що стояла край садиби, старенька, кривобока, на курячих ніби віжках.

Власник її, Данило Скуйбіда, молодий, з чорною зачучвирною бородою, запнутий шевським фартухом, сидів на низенькому стільчику у кутку хатини і тримав на колінах чобіт. Він шив дешеві й неоковирні, з грубої вичинки, шкарбуни, — майстер з нього був непоказний. Раз на тиждень, у неділю, — а то й у п'ятницю, якщо капіталу не вистачало зайвий день перебути, — виносив їх на базар, продавав степовикам — півтора - два карбованці пара. Тоді купував хліба і м'яса, і бублик доньці, і нового товару, випивав сотку горілки і знову сідав на стілець. І тепер оце Скуйбіда закінчував чобіт і наспівував.

Він багато знав пісень. А найчастіше любив співати про тихий Дунай, де «молодець гуляє, та молодець гуляє, на той бік гукає», та ще про чумаків, що у Києві на риночку п'ють - кружляють горілочку. Він співав на різні голоси: то притишено, ледве чутно, трохи зажурено, то просто мугикав крізь зуби, а то брав голосніше, басиком:

Ой п'ють вони та гуляють,
На шинкарочку гукають:
«Шинкарочка молода,
Успі пива, ще й вина!»

Швець співав артистично, з душею. Він милувався словами, і мелодією, і своїм голосом, аж голову схилив то на одне плече, то на друге. Так і застав його Шостак.

На його запитання, чия то земля, де люди риються, і чого вони там риються, Скуйбіда й бровою не ворухнув, ніби й не чув. Він тільки знизив трохи голос, а таки довів мелодію: «Шивкарочка молода, усип пива, ще й вина...» — і вже тоді весело постукав молоточком, набиваючи набійку, і сказав:

— Земля то моя, чоловіче, тільки що з неї? Безплідна, як смоковниця, нічого не викусиш з неї, а шукають там не то якоїсь глини, не то води.

Шевцева мова сподобалась Шостакові. Він спочутливо покивав головою, а потім обережно, заховуючи справжні думки, повів розмову про садибу. Бачите, йому потрібна саме така невдобич для кінського двору, йому треба поставити стайню і повітку для грабарок. Чи не продав би її швець?

Скуйбіда не поспішався. Він поклав за губу під десну кілька цвяшків і, витягаючи один по одному, заганяв їх у набійку; після того змочив її язиком і заходився гострим ножом обрізувати та вирівнювати підбор.

— Вона тобі ні до чого, невдобич, — Шостак підсів ближче до шевця, — а можеш добре в торгувати. За дві десятини я тобі дам тисячу карбованців і п'ятсот за хату.

Скуйбіда обізвався стримано:

— Що ті гроші? Полова сама. Дмухнув вітер — і розвіяв. Он той пан, що біля машини там ходить, стільки вже давав, ще й накинути обіщав.

Шостак надув губи, аж довгі вуси заворушились, як гадючки, і сказав по короткій роздумі:

— Щоб нам не торгуватися, я дам тобі дві тисячі, і це тільки тому, що мені потрібна саме така земля. За ці гроші ти купиш собі цілий хутірець і заживеш приспівуючи.

Скуйбіда і тепер спокійно постукав молоточком і відповів байдуже:

— Земля хоч і невдобич, а при містечку, і хата хоч і не палата якась, а все таки своя і насиджена, і я з неї нікуди не піду.

Шостак зміряв шевця і подумав, що не так легко, як здавалось на початку, його обкрутити. Він з серцем зітхнув і визирнув у віконце. Там, за садибою, коло ярків, тивялися розвідувачі, виднілася свердлова машина, і неспокій охопив його.

— Ну, — сердито махнув рукою, — щоб тобі не жалко було цього курятника, даю три тисячі. Таких грошей ніхто й ніколи тобі не дасть.

З цими словами він вихопив зза пазухи пузату, з тонкої шкіри зшиту калитку, похапцем розмотав зав'язку і сипнув червінцями на долоню.

— З цим золотом ти станеш багатирем. З цим золотом ти будеш князем, перед тобою будуть леститись і вигинати спини, як зараз оце ти вигинаєш на своєму стільці. — Він простяг долоню до шевця і легенько підкинув червінці.

Швець ніколи не бачив такого дива. Червінці, як сонце, заграли перед ним всіма кольорами райдуги, вони приваблювали й милували його зір, вони дзвеніли в його вухах, як трель солов'я, як голоси тенорів архієрейського хору, що його він якось слухав в катерино-славському соборі. Швець позирнув на свою дружину.

Молода, чорноока — з циганок — Маріора стояла коло рогачів і голубила кучеряву голівку босоногої дівчинки, що трималася рученятами за материну спідницю. Маріора завидущими очима поглядала на золото, а сказала стримано, бо вже відчувала його перемогу:

— Про мене, Даниле. Воно, звісно, зима йде, а ми босі. І на плечі слід щось справити і мені і дитині...

Шостак ще раз брязнув золотом.

— Ну?— і окинув оком смагляву, з іскорками в очах Маріюру і її трохи повний живіт.— Та поклич мене в куми. Покумаємось.

Скуйбіда поклав молоточок на лаву і одчайдушно махнув рукою. Авжеж, не вік йому на стільці вікувати, з дратвою в зубах та смолою на руках. Хай їм трясця! І він простяг свою шкарубку, засмолену долоню до Шостакової:

— Сип!

Другого дня після того як уклали купчу і випили пляшку доброї горілки і другу, Скуйбіда викинув у двір свій шевський струмент, узяв дружину й дитину і своє барахолишко і вибрався з курятника. А Шостак задоволено потер долонями і покликав теслярів ставити конюшні. А вже за кілька днів до двору прибіг один з розвідувачів і спитав хазяїна.

— Я хазяїн,— сказав спокійно Филимон Шостак.

— Тут хазяїн — швець,— зауважив довгобразий розвідувач, чисто виголений, з короткими, ніби вищипаними під носом вусиками,— я з ним недавно починав справу.

— Тепер хазяїном тут я,— рішуче підкреслив Шостак,— і справу можете продовжити зо мною, якщо мова мовиться не про взуття.

Довгобразий скоса кинув оком на Шостакову міцно збиту, мов той жолудь, постать, на його самовпевнений вигляд, на міцні, на підковах, з халявами у гармошку чоботи і зрозумів, що у нього спід носа вихопили облюбований шматок, і насупився. Алеж годилося заради гендю й інтересу добрий тон зберегти. І він, усміхнувшись, торкнувся пальцем козирка кепки.

— Я довірений французько-російського гірничопромислового товариства, інженер Розмаріца де Пулянж, дозвольте познайомитись.

І коли вони потиснули один одному руки, Розмаріца заговорив про справу. Товариство, від імени якого він

має честь виступати, відкриває на суміжних землях рудники. Ну, була думка прирізати до них і шевцеву садибу. Земля бідна на руду, і товариство, кажучи одверто, не дуже заінтересоване в ній, хотіло заорендувати її більше для того, щоб ніхто тут не заважав. Товариство могло б дати по півкопійки з пуда добутої руди, або п'ятсот карбованців гарантованих на рік.

Шостак прикинув на цифри і роки і відповів холодно:
— Земля в оренду не віддається.

— Наше товариство може й купити її,— і Розмаріца поцікавився, скільки Шостак заплатив шевцеві.— Вісім тисяч? Мосьє, переплатив, а втім, наше товариство повертає вам ці гроші й дає п'ять тисяч заробити.

Шостак помовчав, поміркував і покрутив, набундючившись, головою:

— Ні, земля не продається, вона потрібна мені самому.

Розмаріца прижмурив око й уважно зміряв Шостака. «Бреше, чортів мужлан», подумав про себе і сказав чемно:

— Земля, прошу, мосьє, бідна на руду, шар неглибокий, багато кварциту, і нам вона потрібна більше для складів. Наше товариство,— додав він після довгої паузи,— може заплатити за неї двадцять тисяч і ні копійки більше.

Шостак підвів очі на Розмаріцу, потім опустил, знову підвів і сказав байдуже.

— Якщо руда бідна, то хай ще полежить, почекаємо, може збагатиться, тоді я сам одкрию шахту...

— Мосьє жартує,— перебив його Розмаріца ображеним і водночас повчальним тоном.— Для шахти потрібен капітал, великий капітал,— і сердитий пішов з двору.

Шостак задоволено потер пучками п'ятірки, ніби відчуттям випробовуючи чистоту золота, потім виписав спід Черкас родину і звелів теслярам перекидати і хату.

Але він не абияк збентежився, коли через кілька місяців після цієї розмови на суміжних землях товариство розпочало на широку ногу підготовні роботи, а про його ділянку ніби й забуло. А що, як обійдеться без неї? І він подумав: чи не слід нагадати про себе?

Він кинувся до знайомого штейгера. За його порадою, зняв з грабарської роботи кілька пар коней і наймитів, поставив кінний барабан і розкрив кар'єр. Руда залягала не глибоко і була доброї якості, і поки товариство ще обладнувало силову станцію та будувало бараки та під'їзні шляхи, він почав розробляти його.

Тоді знову прийшов Розмаріца, потримав у руках іскристий кусок руди, зауважив, що руда краща, ніж він сподівався раніше, і запропонував тридцять тисяч.

На Шостаковому обличчі відбилася презирлива гримаса. Тридцять тисяч за готову шахту? Мусьє жартує. Ні, шахта не продається, він сам буде її експлуатувати.

Розмаріца зневажливо поглянув на барабан, на дві пари коней, на погонича з довгим батоном, на людей унизу.

— Шахта? Яка там шахта у дідька! Яма, мишоловка, як тут кажуть. І руда хоч і гарна, але пласт невеликий і кіньми багато не витягнеш.

Втративши рівновагу, він навіть натякнув, що їхнє товариство навмисне пустить по дешевшій ціні руду і його руда мертвим покладом лежатиме коло ями. Земля, проте, була потрібна йому до зарізу. Одно вже те, що руда була добра, а подруге — через цю дільницю товариство планувало провести найкоротшу вітку до ближчої станції. І Розмаріца, заховуючи свої плани, знову перейшов на спокійний, діловитий тон. Шостак зрозумів, що настав його час. Якусь хвилину він мовчав, — не то боявся прогадати, не то хотів підкреслити свою байдужість, — а тоді вже відповів поважно:

— Сто тисяч акціями вашого товариства і постійна робота для мене на рудниках, — і дільниця ваша.

Розмаріца нервово пощипав під носом короткі вусики, ще раз зміряв прищуленим оком Шостака і сказав, що про це він має списатися з правлінням. А за місяць Шостак одержав акції і став завідувати шахтним господарством.

З того часу до початку описуваних подій минуло близько чотирнадцяти років, і Шостак подвоїв свої акції в товаристві, збудував собі великий будинок біля рудника, купив другий у Катеринославі і став помітною людиною серед криворізьких купців і акціонерів.

4

Надвечір, коли Сергій Семибрат повагом брався від річки до білого будинку, власник його Филімон Митрофанович Шостак приймав у себе настоятеля місцевої церкви Амвросія Макавейського.

Вони сиділи удвох за столом у великій, прикрашеній кількома малюнками кімнаті. Великі, з полотна, вишиті хрестиками гардини спускались над вікнами. Міцні і важкі, на спеціальне замовлення з дуба виготовлені меблі наповнювали кімнату. Особливо виділявся масивний, ледве не до самої стелі буфет з багатьма дверцятами й закамарками, оздоблений горорізьбою й всякими прикрасами. Це одоробло, і широкий стіл, і велика, з бронзовими закрутками лампа, що, мов панікадило, звисала із стелі, і пишні грона винограду на картинках — усе це мало ніби підкреслити статечність хазяїна і непорушність його багатства.

Піп Макавейський, високий, моложавий, з чепурним обличчям і русявою бородою під Ісуса на ситінській олеографії, не часто навідувався до Шостака. Більше у дні великих свят і тоді, коли треба було роздобути кошти на опорядження церкви.

Шостак добре знав попову вдачу і не завжди охоче

розкривав свого гаманця. Але цього разу він дуже радо зустрів його. Не так давно їхнє товариство уклало договір на додаткову поставку в Макіївку і Єнакієво, а ще і в Німеччину кількох мільйонів пудів руди. Добра кон'юнктура підносила Шостаків настрій, веселила його, як келех чудового вина.

Шостак — широкоплечий, міцно збитий, з білим коміром і галстуком, у плисовій жилетці, підперезавій на животі золотим з брелоком ланцюжком від годинника. Він залюбки наливав попові іскристого портвейну, а то гуркотів дверцятами в буфеті, дістаючи щось закусити.

— Сьогодні я вже сам, отець Амвросій, — ніби виправдувався Шостак. — Засумувала жона за хлопцями, як квочка за курчатами, та й подалася з усякими пундиками до них у Катеринослав.

Отець Амвросій не змушував себе довго припрошувати. Він пив за здоров'я присутнього хазяїна і за подорожуючу господиню, за відсутніх синів і успіхи їх у науках.

— Думаю я, — похвалився Шостак, — віддати старшого на той рік у військову школу. Наука йому не до серця. З дитинства захоплювався солдатами та війнами, Суворовим хотів бути. Ну, а менший хай уже кінчає реальну. На інженера, може, потім вийде, щоб діла наші зумів по-вченому вести.

Макавейський цілком схвалив таку думку.

— Голова в тебе, Филимоне Митрофановичу, — говорив він солоденьким голосом, — золота і розум світлий. Воїстину так і роби, як намислив. Хай один послужить цареві і церкві православної на користь, а другий буде заступником у ділах твоїх.

Шостак привітно покивав головою: він, мовляв, не мав сумніву, що пан-отець схвалить його намір. І знову підливав іскристого вина. А Макавейський далі мастив, підпускаючи пишних слів.

— Ти, Филимоне Митрофановичу, багато встиг. Ти зробив, як той слуга, що, діставши таланти, не закопав їх у землю, а примножив. І ти ще многая примножиш, бо сказано у святому письмі: усякому, хто має, ще дасться і прибавиться, а в того, хто не має, одніметься і те, що він має. Ти будеш ще велія багат і достославен, а все тому, що ти слухаєш слово боже і церкви не цураєшся, і господь бог тобі наставник.

Цибулясті очі Шостака грали лукавою, ледве помітною усмішкою. Він краще знав, звідки беруться його достатки. Але похвальна мова попа подобалась йому. Коньюнктура складалася добре, і він задоволено грався брелоком золотого ланцюжка і думав, скільки цього разу доведеться платити.

— Живемо, отець Амвросій, вашими молитвами. Ви наш перший ходатай і наставник і заступник.

Згодом, після славословія, отець Амвросій поправив хрест на грудях і почав здалека підходити до справи.

— Знову крамола, як змії лукавий, підносить голову і дихає злобою і ненавистю, і постає непокора і безлад. У Петербурзі, пишуть, фабрики стають, на флотах матроси знову бунтують, з послуху перед законною, царем і богом настановленою владою виходять. Неспокійно і ось тут, під боком, на заводах у Катеринославі летучки усякі розкидають, а на шахтах серед рудокопів шириться безбожжя, небагато хто храм божий відвідує, обряди церкви й святих апостолів виконує. А де безбожжя, там і крамола.

Під кінець він закинув, що треба поблизу рудників збудувати церкву, де робітники змогли б слухати слово ієрея.

Шостак, звичайно, згоден з думкою отця Амвросія. Крамола, дійсно, підіймає голову. Правда, в них на шахтах ще спокійно, але хто поручиться, що ця пошесть не перекинеться і сюди, як було в п'ятому році?

І в його пам'яті мимохіть зринає картина. На шахті безладдя, люди чогось чекають, когось виглядають; по-голоски що не день страшніші; вантажники розбіглись уже по селах. Якже, буде прирзка панської землі. А подані під руду вагони стоять порожні, руда тижнями лежить нерушима під естакадами. Самі збитки. А тут ще зборища у дворі, юрби ходять з рудника на рудник, мітингують, галасують. Давай їм і чисті казарми, і чисту воду у шахту спускай, якже! Чаювати там збираються, і вісім годин заводь. Бунт, і ти терпи, і не тикай на них, розмовляй з ними ввічливо, як з панами. Ну ж!..

Шостак хмуриться і стискає кулаки і люто позирає у вікно, а картина далі вимальовується, бентежить його. А та жахлива ніч! Вони хочуть розмовляти з директором. Розмаріци немає, він виїхав у Катеринослав. «Хай вийде Шостак! Давай Шостака!» Ледве вистрибнув через вікно у садок, а потім ублагав за шахтою возія відвезти на Долгінцево, — думав у Катеринослав. Цілі дві години трусився у паршивому візку, вимазався рудою, як чорт, і вскочив. «Ану, стій! — спинили недалеко від станції, і один лобуряка присвітив сірника. — Ти звідки?» Хто вони? Що ти їм скажеш? Шостак? А може, вони якраз і чекають Шостака. «Ти не з шахт? Туди козаки не прийшли?» Він не знав, що відповісти, і промимрив не до ладу. «Та він підозрілий, — сказав другий, — треба забрати його у страйковий комітет, у бойову дружину, хай там розберуться». Підозрілий! Ну ж!..

Шостак, багровий, з перекошеним від злості обличчям, мов скажений, закрутився по кімнаті. І вже згодом, трохи заспокоївшись, заговорив про справу. У Кривому Розі на рудниках, слава богу, спокійно, але людей треба держати у кулаку, у страху божому, щоб вони не розпустилися, і слово ієрея багато важить. Він, звісно, за те, щоб поставити коло рудника церкву, тільки про це треба поговорити з управителем, з Розмаріцею.

Високе чоло попа Макавейського узялося борознами. Розмаріца! Він уже мав з ним бесіду, і Розмаріца теж поділяє його думку. Справа тільки в коштах. Розмаріца гадає обговорити це питання на правлінні, коли розподілятимуть прибутки. Алеж відкладати таке діло недостойно. Якби Филімон Митрофанович дав на боже діло від своїх щедрот і достатків, то й Розмаріца скоріше погодився б.

Шостак завагався. Він згоден був платити на всякі прикраси, алеж — будувати церкву на власні кошти? Тоді Макавейський знову почав мастити:

Діло святе, богоугодне. За таке діло його шануватимуть люди у місті і на шахтах, про його любов і щедроти знатиме архієпископ. І государ не мине своєю ласкою. — Тут піп обережно натякнув на приховані Шостакові бажання.

Ставши багатюю й помітною людиною серед місцевого купецтва та акціонерів, Шостак не дуже любив згадувати своє селянське походження. Гадаючи віддати сина в військову школу, він і сам збирався вийти з селянського стану. Але купецьке звання, яке легко можна було набути, не приваблювало його. Він плекав думку дістати якщо не дворянське звання, то почотного громадянина.

— Скільки ж треба на храм? — захопився він за попову думку.

Отець Амвросій не встиг відповісти, як у двері просунулась кудлата голова Сергія, потім і вся постать, з торбинкою за плечима, у важких, запорошених, з викривленими каблуками чоботях.

Спочатку Сергій тривожними очима дивився на Шостака, ніби пригадуючи, чи це той самий, що його бачив тоді, давно, як подарував п'ятака. І вже коли Шостак крикнув сердито — що йому тут потрібно? — промимрив стиха:

— Це я, дядю, я. Свої. Не впізнаєте хіба?

Шостак вискочив у передню, напустився на служницю:

— Кому казано не пускати до кімнат цих прощалиг! Родич? Який там у дідька родич! — вигукнув на виправдування дівчини і знову влетів у кімнату.

— Я з Чепелівки, дядю, Семибратів Сергій, — пояснив хлопець, — не впізнаєте? То правда, давно ви приїжджали.

Він стояв коло дверей, — ноги його вгиналися від утоми й напруження, — і машинально перебирав на грудях пальцями мотузочок від торбинки.

Шостак від столу кидав погляди на хлопця, на його розвалені чоботи, на залатаний піджачок, на торбинку за плечима, і його лице виявляло і обурення, і презирство. Нарешті забурчав сердито і злісно:

— З Чепелівки? Теж мені небіж знайшовся. Багато вас таких тут шляється. Пошукав би собі іншого дядю.

Він повернувся до нього спиною, даючи зрозуміти, що розмова скінчена. Сергій стояв нерухомо і вичікувально озирався по кімнаті.

— Чого ти сюди забився? — знову повернувся Шостак. — Чого пішов з дому?

Сергій відповів похмуро й болісно:

— Пішов того, що ні з чого жити. Землі тієї жменька, рук вдома ні до чого прикласти, і заробити в селі чорт має де. А в хаті ще четверо менших. Від добра не підеш.

— Ні з чого жити? — укинув презирливо Шостак. — А хто винен? Там вміють тільки дітей плодити. Наплодять повну хату, а ради ніякої. Хай голодранцями живуть. Чого ти хочеш?

Останні слова Шостак вимовив спокійніше, і в Сергія відлягло трохи від серця. З його матір'ю теж — згадав — часом отаке бувало. Покричить, покричить, а потім і розжалобиться і пригорне, — така вже, мабуть,

вдача в їхньому роду. У нього виникла навіть надія. Чого він хоче? Він хоче знайти якусь роботу, хоч би й на шахті. Ну, треба десь перебути... Він думав... Він повільно викладав свої скромні бажання, та його знову перебив Шостак, загримавши:

— І се і те. Якже! Тут для тебе все приготовлено й припасено, тільки чекали на тебе. Та ти знаєш, що таких хлюстів, як ти, тисячі тут шляється!

Під кінець, бажаючи скоріше позбутися непрошеного родича, він порадив йому пройти на той бік Кривого Рога.

— У вас роботи немає. А там, на руднику, будуть приймати. Треба туди поспішити.

Сергій глибоко зітхнув. Ще одна надія розвіялась, як дим. Він не знав, що робити. Іти на той рудник? А може там нічого немає, та й куди йти, коли за вікнами ніч?

Він зіщулився і затремтів. Йому стало холодно, ніби морозний вітер пройняв його тіло. «Ой, сину, сину...» — згадалися прощальні слова матері. І світ видався йому тепер як ніколи чужим і страхотним, і маленьким, — стільки, як у темному віконечку. І зрадлива сльоза мимохіть зірвалася з вії й опалила йому палець на руці. І в ту ж мить він труснув головою, розвіюючи невеселі думки, і сказав похмуро, голосом, сповненим і рішучості, і болю, і погрози:

— Так роботи, значить, немає?

На момент настала тиша, потім у кімнату увірвалися голоси зза будинку, — не то хтось сварився, не то бешкетував, — і піп надумався. Він спитав, чи знає Сергій заповіді. Сергій відповів, що колись вивчав у школі.

— Ну, розкажи нам десятку.

Хлопець здвигнув плечима. Що йому ті заповіді? Але попів погляд підстьобнув його, і він нехотя, плутаючись і запинаючись, почав проказувати, як колись у школі:

— Не пожелай дому ближнього твого, ні жони його, ні поля його, ні раба його, ні рабині, ні вола, ні осла, ні всякого добра його...

— І нічого, що у ближнього твого,— доповнив отець Амвросій.— Воїстину так.— І помовчавши, сказав до Шостака:—Хлопець богобоязний, гріхами світу не спокушений, придався б і на роботі.

Шостак зрозумів попів натяк і згадав: удень у шахті обвалом забило рудокопа, на його місце нікого ще не прийняли, і змінив гнів на милість.

— Підеш ти, парубче,— сказав тоном великодушного пана,— у третій барак, до земляків, там живуть київські, переночуєш, а завтра занесеш у контору документи і знайдеш артільного Панчоку. Скажеш, щоб узяв у свою артіль. І гляди ж, як каже отець Амвросій,— щоб бога боявся, на чуже не зазіхав і старших поважав.

Сергій спід лоба кинув погляд на Шостака, на стіл з тарілочками. Хотів щось сказати. Але відчув, що всередині у нього щось відірвалось. Він зціпив зуби і мовчазно вийшов у двір, а тоді важкою ходою почвадав у ніч, у виселок, до бараків.

5

Незрозумілий гармидер, скрип і стукіт вивели Семибрата із забуття. Він розплющив очі. Невелика бляшана лампа блищала на стіні, меркле світло рухливими тінями падало на густі ряди койок. Чорні, кучеряво-кошлаті, мов вовна, сутінки товпились за маленькими віконцями бараку. За вікнами стояла ще ніч, а в приміщенні, як у мурашнику, товклися люди, одягалися, снідали і похапцем, з грюкотом виходили у двір.

Сергій схопився, витяг спід койки постолі і шкарубкі, наскрізь промащені вогкою рудою, ніби з дубо-

вої кори зшиті, штани,—звечора наділив йому у борг артільний Панчоха,—і заходився одягатися. Скоро натяг на себе важкий і цупкий, що аж лопотів, жовтаво-червоний піджачок, засунув у кишеню шматок хліба, узяв маленьку, з гнотом, лампочку і вискочив слідом за іншими з приміщення.

Прийнятий лопаточником, він оце вперше після оформлення ішов на роботу, поспішався до нарядної, де мусив зустрітися із своїм артільним. Панчохи ще не було, і Сергій, очікуючи, почав придивлятися, прислухатися.

Зрозуміла цікавість, сполучена з непевністю і побоюванням, обіймала його, певно якби й кожного, хто вперше спускається в шахту. Але тут говорили мало. Низьке, тісне і брудне, з недокурками на підлозі приміщення, і чадна гасова лампа, і важкі синювато-сизі хмари тютюнового диму, що перепліталися з кетягами павутиння,—усе це навівало на людей і стриманість, і похмурість, і сувору пригніченість. Лише якийсь літній рудокоп, оточений гуртом інших, щось розповідав, ніби скаржився і обурювався. «...Ну, я до штейгера, а він мені своєї. То, каже, нічого, вода, а гезенок треба пробити. Я знов почав бурити, а тут уже не вода, а плавун пішов, усе суне, усе пливе, густе та важке та масне, суміш руди і піску з водою, так і засмоктує і затягає тебе. Чую, до колін уже добирається, ні ноги підняти, ні ворухнутися. Що тут робити? От, думаю, смерть моя приходить...»

Сергій просунув голову і з притаєним подихом ловив загадкові і страшні слова рудокопа. Але скоро збоку почувся скрипучий кашель і бурчання,—з'явився і сам Панчоха: високий, цибатий, з довгою шиєю і вузькими плечима, у короткому брезентовому піджачку, підперезаний ремінцем. Мотнувши головою, він зміряв Сергія строгим поглядом, поправив довгі вуса і буркнув сердито:

— Тебе треба просити, чи що? Чого забарився?

Сергій здвигнув плечима. Він уже кілька хвилин тут чекає.

— Ти патякай мені!..

Після смерті лопаточника Панчоха гадав узяти на його місце свого земляка і випив уже могорича. Втручання Шостака спутало йому карти. З Шостаком, звичайно, він не насмілювався сперечатися і своє незадоволення намагався зігнати на Сергієві.

— Бери ось струмент і спустимось у шахту, хлопці з артілі вже пішли. Побачимо, що з тебе за рудокоп,— і він поставив перед його ногами балду.

Сергій нічого не знав про Панчошині наміри. Він не розумів, для чого власне лопаточникові балда, і покірно узяв під пахву важелезний, з довгим дерев'яним держакон молот.

Плутаючи поміж естакадами та звалищами породи, вони поминули надшахтні будівлі, пройшли крізь контрольну будочку і опинились перед урвищем. Ніч ледь починала танути. Червоногарячі пасмечка клались на сході за копром, над головами блідли зорі, а внизу, під ногами, у глибокому урвищі старого, роками розроблюваного кар'єру залягав ще густий і волохатий туман. Крутоспадисті береги, освітлені передранковими зірницями, ледве прорізувались червонастими зложищами. У Сергія голова пішла обертом. Він інстинктивно хитнувся назад. Владний окрик Панчохи, що спускався в урвище, кинув його знову вперед. Він заніс ногу на ледве помітні приступці і обережно почав спускатися вниз. Панчоха тим часом все віддалявся, поринав все глибше. От він мигнув як тінь; потім унизу, в тумані, спалахнув блідий вогник, і враз і Панчоха і вогник провалились крізь землю.

— Що за диявольське навождення! — скрикнув Сергій, опинившись на порожньому дні. Він хотів кину-

тись назад, та поблизу зашехотіло, застукотіло, — під ногами у схилі зяяла чорна і глибока, як прірва, діра. Блідий вогник мерехтів там у склепінні, освітлюючи таємничі його зводи.

— Ну! Ти там не лови гав! — почувся звідти сварливий голос Панчохи.

— Світи лампу і спускайся!

Сергієві стало страшно. Він поглянув угору. Темне небесне шатро, що звисало над урвищем, ніби піднялося, розступилося. Стало просторіше. Зорі миготіли і гасли. Світало. Сергій безнадійно махнув рукою і, завітливши лампочку, попрощався з світом.

Вузкий ходок круто спадав униз, низька і нерівна стеля звисала над головою, і Сергій, зігнувши спину, помацки і важко посувався у чорну безодню. А то просто повз задом, — тоді з шумом і шелестом котилися вниз дрібні грудочки і сипалися порошинки. Хвилинами йому здавалося, що от-от сяде стеля, завалиться і розчавить його, як комаху. Хвилинами він усе забував і тільки думав, як би не випустити балду. Він клав її на плече, коли повз, і вона давила йому все тіло. Тоді брав знову під пахву. Ходок здавався безкрайнім. Страхотні думки мимохіть обіймали Сергієву голову. Йому здавалося, що він спускається у безвість, звідки немає йому вороття. Він хотів крикнути до Панчохи, поспитати його, і не наважувався, чогось побоювався. Нарешті ходок кінчився, вони вийшли у штрек, потім завернули у закуток. Тут замиготіли вогники, почулися голоси, і Сергій трохи заспокоївся.

Перед кучугурою зваленої руди, де вони спинилися, сиділо кілька людей. Курили. Слабо освітлені блідими вогниками гнотів, вони скидалися у своєму червоному лахмітті на якісь дивовижні тіні.

Сергій з лайкою опустил важкий молот і випростався.

— Ох, ця балда!

— Звісно, з балдою ходком ходити — не кадилом махати, — обізвалась якась тінь. — Чого це ви, Онопрію Сидоровичу, балду йому усучили? Тут же єсть струмент.

— Авжеж, — випустила друга тінь і мотнула бородою.

— Не вашого розуму це діло. Ви своє знайте! — цикнув Панчоха. — Шахтьор що солдат — мусить скрізь уміти ходити із своїм оружжям. — Він звелів ставати до роботи. Кілька чоловік звелися на ноги і разом з Панчохою пішли вглиб забою.

Скоро з дзенькотом розітнувся перший удар і сполошив мертву і гнітючу тишу забою; потім почувся другий, третій. Оддалік теж заохало, задзвеніло, — не то віддалася луна, не то хтось ударив другою балдою. І глухе склепіння наповнилось ударами, дзенькотом, уханням і стогоном.

— Давай і ми починати, — сказала перша тінь, звівшись на ноги, і Сергій, підвісши лампочку, побачив тепер присадкуватого парубчину з молодим, зовсім безвусим обличчям.

— Як тебе звати?

— Кухаренко Михайлович, Прокоша, — відповів той байдуже, — київський, з третього бараку.

— Земляки! — обізвався Сергій і зітхнув полегшено.

— Нам треба сьогодні прибрати оцю кучугуру, — сказав діловито Прокіп. — Давай починати.

Вони підтягли з штрека порожню і важелезну, з заліза виковану вагонетку і взялися за лопати. Тонка гартована сталь ковзалася по твердих грудках залізного сировця, торохтіла, деренчала, і Сергієві здавалося, що його шкрябає щось по спині. Він згинав коліна, присідав та підводився і кидав лопатою у вагометку, кидав і кидав. Потім наповнену рудою вагонетку подавали до ствола. Штрек був вузький і нерівний, з виступами; колія звивиста; тонкі рейки гадючками вигиналися по схилах, губилися у западинах, у багні, і вони

пихтіли, обливалися потом, витягаючи вагонетку. Вони благополучно докотили одну й другу і третю, і Сергій почав вгамовувати жах, що охопив його під час спуску у шахту. Він навіть завзятіше почав орудувати лопатою.

— Ти не сіпайся,— зауважив Прокоша,— день тільки починається, встигнеш ще наробитися.

Сергій змовчав, а незабаром сталося нещастя.

Вони спроваджували до ствола чергову вагонетку, і раптом на повороті,— може Сергій повернув невміло, а може просто через несправність,— рейка задвигтіла, вагонетка затанцювала і вмить зійшла з колії, забурилась у багнюку. Хлопці спробували поставити на рейки. Вони бралися руками, пнулися, нагиналися, підважували плечима і спинами, мускули їх напружувалися і тремтіли, очі лізли на лоба, а вагонетка стояла, як кам'яна гора. Хлопці, знесилені і безпорадні, присіли на руду відпочити, і тут налетів Панчоха.

— Що? Що таке? Забурилась? І сидите, склавши руки? Та за таку роботу вас будуть штрафувати, за таку роботу нас усіх повиганяють. Ставте мені зараз. Що? Не піднімете?

Очі його заблищали в темряві як у вовка, і він накинувся на Сергія з глузуванням:

— А хто ж буде за тебе підіймати? Хто буде за тебе робити? Ти немічний? Так чого у шахту лізеш? Сидів би там десь у курятнику, курей скуб. Так ні, у шахту його несе. Зараз же мені ставте, бо он з другого забою подаватимуть руду.

Він кудись подався, а хлопці з одчаєм і люттю знову взялися за вагонетку, хапалися за один бік, за другий, ойкали, надривалися. Зрештою таки поставили її на рейки, але втратили добрих півгодини, і, коли незабаром прийшла обідня перерва і бурщики полізли на гору, Прокоша сказав сумовито:

— А ми сьогодні будемо обідати разом з вечерею, бо інакше не встигнемо прибрати руду, і Панчоха нас живцем з'їсть.

Вони присіли на кучугуру, витягли хліб і перекусили.

— Щось він до тебе присікується, артільник, — буркнув Прокоша. — І чого б?

— Хто його знає.

— І те сказати: уредний він. Вислужується перед начальством, у десятники буцімто хоче вийти. О, тоді він залє, мабуть, сала за шкуру.

Він примовк. Сергій зітхнув. Не радували його Прокошині слова. Вони помовчали, щось ніби гнітило їх обох, і слів не було. І знову взялися за роботу. І знову кидали важке груддя, потім ставили лампочку на вагонетку і з гуркотом одправляли її в ніч, у чорну, у погрозливу дорогу.

Хвилинами Сергій притримував лопату, хотів відпочити, випростовував тіло, прислухався до неясних шерехів і звуків. Але тоді почував, що тіло його ламає, руки ниють і плечі горять, і знову брався, щоб приглушити біль, за лопату і з якоюсь люттю кидав нею до нестями, до отупіння.

Коли вони нарешті закінчили роботу і вибралися ходком до кар'єру, навкруги розповзалась волохата сутінь. Небо темним полотнищем звисало уже над головами. Там і там засвічувались зорі. На землю спадала ніч. І Сергій, нічого не розуміючи, аж скрикнув.

— Ти ще не знаєш, — одказав Прокоша. — А нам не звикати. Отак і робимо, отак і заведено — од зорі до зорі.

— І сонця не бачите? — скрикнув Сергій з подивом і страхом.

— Нічого не вдієш. Так уже тут заведено — і нікуди податись, — відповів Прокоша з якимсь тупим боєм у голосі.

Сергія охопила туга. «Виходить, з огню та в полум'я». І навмання, шукаючи якоїсь розради, випустив стиха і непевно:

— На вугільних, мабуть, краще?

— Скрізь воно гарно. На вугільних, правда, людей спускають у клітках, а тільки там газу усякі. З наших дехто бував там і повернувся. Один чорт.

І обоє мовчки важкою ходою потягли до бараку. Коло бараку Сергій обмився, поїв у борг у артільній кухні борщу і м'яса. А коли підвівся, все тіло його горіло, коліна вгиналися і плечі сіпало. Він ледве досунув до своєї койки і трупом упав на лахміття.

6

Так почалося Сергієве життя на шахті. Рано - вранці, ще вічний морок лежав навколо, він спускався в шахту. Там вислухував Панчоха, його бурчання і парікання. (Ох, цей Панчоха! І чого він усе присікується, і чого йому все не так?)

Тоді брався за лопату і кидав і кидав; потім разом з Прокошею тягав вагонетку. Знеможений і отупілий повертався ввечері до бараку і, поївши, падав на койку. Він не бачив ні дня, ні ясного світла. Весь навколишній світ, з його барвами і звуками, раптово перевернувся, прибрав для нього дивовижних форм. Якийсь одвічний туман, здавалося, знову впав на землю. Він не скаржився і не протестував, сприймав це ніби як неминуче. Він був приголомшений і, як сновиди, рухався і працював у цьому дивовижному світі. Його думки і бажання пригупилися. Його почуття втратили свою гостроту. Навіть страх, що обіймав його напочатку, втратив над ним свою силу.

Але за кілька днів трапилася подія, що мимохіть розворушила його.

Під час обідньої перерви товариші по артілі полізли нагору. Він лишився один у шахті: надто вже трудно, особливо з незвички, лазити тям собачим ходком. Ще більше натомишся! Він присів на руду, розв'язав свій вузлик з шматком хліба та оселедцем і пообідав, а тоді сьорбнув з долоні води, — близько з породи просочувалась, — скрутив цигарку і, ні про що не думаючи, почав смоктати.

Блідий вогник лампочки несміливо миготів коло його віг. А вже там далі починалася непроглядна, здавалося, непроходима, чорна, як могила, тьма. Вона наступала на нього з забою і штреку, волохата, пухка і наче холодна, обступала його, пхалась у вуха. Мертва тиша стояла в цьому підземному царстві. Ні звуку, ні голосу, тільки десь поблизу падали краплинки води, одна, друга, монотонно і таємничо. І раптом до Сергієвого слуху долинули якісь звуки, почулася знайома мелодія. Хтось співав про тихий Дунай.

Молодець гуляє,
Та молодець гуляє,
На той бік гукає.

Це було до такої ж міри вразливим, як ніби в шахту продерлося сонце, і Сергій скочив на ноги, підняв лампочку. До нього підійшов рудокоп, весь червоний — і піджачок, і обличчя, і борода. Тільки очі світилися у темряві якимось гостро і задумливо і привітно водночас. Він теж підняв свою лампочку, присвітив.

— Ти один? З Панчошиної артілі? — ніби здивувався рудобородий. — Як же воно тобі тут, браток?

Цей голос, сповнений цікавості і співчуття, уразив Сергія. Особливо його тепле і незвичне: «браток». Він ніби прокинувся і проговорив глухо:

— Та так, бодай його не казати.

— То вже звісно. Золото миєм, а самі голодні виєм, —

мовив червонобородий і присвітив знову лампочкою.— Щось я тебе не знаю. Ти що, новак? Як же тобі тут працюється?

Сергій поскаржився:

— Не робота, а каторга, наче кару якусь відбуваю, а за віщо?

— Терпи, браток, отаманом будеш,— підбадьорюючи, кинув рудобородий.— Це попервах важкенько, а там звикнеш і полегшає, як ото з молодницею буває, що виходить за нелюба та все голосить, а там обживеться і злюбитися. Давай краще потягнемо тютюну тертого, згадаємо живого і мертвого.

Він присів на руду, скрутив цигарку, посмоктав і заговорив повільно, незрозумілим голосом, не то жартуючи, не то глузуючи:

— Поробиш, обживешся і, чого доброго, блаженне життя заробиш, у рай з одним каганцем так і підеш,— і він засміявся диким сміхом.— Якже! Шахтьорам полагається...

Він знову помовчав, посмоктав цигарку, потім на запитання Сергія, ураженого дивними його словами, розповідав:

— Ти цього не знаєш, молодий ще, це діялося раніше. Стояла тут колись поблизу при дорозі корчма. Чумаки, вертаючись з Криму, заїжджали і просто подорожні не минали, ну, звісно, і наші майстерові навідувались. От зібралися до неї і того разу люди усякого майстерства і достатку: доменщики і ливарники, шевці і кравці, хлібороби і рудокопи. Була зима і якесь свято, і кожному хотілося у чесній компанії посидіти, душу зогріти і розважитися. Ну, випили по чарці, по другій і ще по одній. А за тією знову. Словом, пішла пляшка за пляшкою,— тільки й знає корчмар, що подає та прибирає та вузлики собі на вірьовочку нав'язує, як би, значить, вираховує. Ну, пили, гуляли, а ввечері скину-

лися, щоб по вузликах заплатити. Скинулись раз, скинулись два, а на вузлики все не вистачає. Вивертають наші гультяї свої кишені втретє, а там уже чортма. От і засперечалися: хто ж буде борг по вузликах платити?

«Хай платить той, хто більше заробляє»,— казали одні.— «Хай платить той, у кого праця легша»,— казали інші. Всі заговорили, заверещали. Зчинився галас, гармидер, ціле вавілонське стовпотворіння. Треба було мати суддю, щоб по правді розсудити, і всі стали думати-гадати, кого б на таке діло взяти. Аж от скригнули двері і в корчму ввалилося двоє не тутешніх, якихось подорожніх. Один ніби панок з русявою борідкою, у чобітках, у довгому кафтані, за спиною торбинка і волосся немов би в ченця. А другий так собі, якийсь нетяга. Свита на ньому довга, латка на латці, вітер, видво, по кишенях гуляє. А на голові в нього шапка-бирка, зверху дірка, хутро голе. Сіли вони мовчки, панок трохи куняє, а нетяга слухає і так головою спочутливо киває. От до нього і вдалися: «Так і так. Розсуди». Нетяга і каже: «Я недостойн розв'язувати такі діла, а от серед нас сидить найсправедливіший суддя».— «Хто ж він і звідки?» Нетяга на мигах щось показав і так поштиво боговгодним назвав. «А йдемо,— каже,— як пак його... з самого Емауса».— Дивні якісь слова. Усі презирнулися, але емауський сподобався, ну і кинулись до нього. Один тієї, другий своєї. Доменщик скаржиться, що його мучить вогонь, очі випалює і гази душать груди; швець скаржиться, що горба собі на стільці нажив і смола в руки в'їдається, і дьоготь шкіру на колінах проїдає. А там мужик почав бідкатись. У нього землі мало і не така, як треба, малородюча, неvigідна, і робота тяжка, день і ніч товчеться, узимку і влітку немає ні спокою, ні відпочинку, а достатків ніяких. Словом, усі плачуться,

усі своєю сіромашну долю проклинають. Тільки сидить один наш шахтьор, до чарочки прикладається та під ніс собі щось мугикає. Аж прийшла черга і до нього. І питається його емауський: що, мовляв, шахтьор, скажеш про своє життя-буття? Помовчав шахтьор, подумав, а тоді зітхнув важко і рукою махнув. «От і все», каже і пригубив чарочку. Емауський поводив перед собою руками, поважив, немов би на терезах, що на столику в аптеці, і каже: «Так, виходить, шахтьор, що борг мушиш платити ти». Не чекав такого шахтьор, — усі ж у цій окрузі про шахтьорські злидні знають, — і як схопиться на ноги, неначе його ножем хто штрикнув. «Та ти знаєш, прощалиго, що гіршого життя, як шахтьорське, і в світі немає. А ти мені: плати! Який же це суд? Де ж правда?» — і він ударив кулаком по столу. Ну, тут усі благально, поійняті страхом, позирнули на судю, а він сидить собі блажененько, усміхається і каже: «Те, що зв'язано на небі, зв'язано і на землі. Платити мушиш все таки ти, бо так на терезах виходить. А якщо тобі уже так гірко жити, то в нагороду ти діставеш царство небесне. Зберігай тільки свою шахтьорку і з нею підеш у рай».

Сергій якийсь момент сидів мовчазно і думав, скільки тут правди, у цій розповіді про шахтарське життя, потім зітхнув важко і спитав, що сказав на це шахтар емауському судді.

Рудобородий кинув недокурок і враз, ніби щось згадавши, звівся на ноги.

— Якщо ти хочеш знати, — підкрутив він гніт у лампочці, — то приходь до мене додому. На Сахаліні за виселком живу, питаєш там Давила Скуйбіду.

«Скуйбіда?» Чорний морок сховав Сергієве обличчя, — певне, воно відбивало і подив і зацікавленість, бо він схопився з руди. «Скуйбіда?» «Мій батько Скуйбіда», — згадалася зустріч на річці з чорноокою дівчиною і її

слова. «Чи не батько її?» Але спитати не наважився, щось ніби заважало. Натомість поцікавився, чи він не той Скуйбіда, що землю тут колись мав і на ній Шостак розбагатів.

— А ти це знаєш?— здивувався Скуйбіда.— Тож бо: на годину розуму не хватило, а на весь вік дураком зостався. Може, ти знаєш і про шевця, що хотів стати князем?— і він пустив гостре слово на адресу Шостака.

Для Сергія не було тепер жодного сумніву: цей Скуйбіда — батько смаглявої. Незрозуміло тільки, чого він опинився в рудокопах. А Скуйбіда уже йшов штреком, віддалявся углиб ночі і мугикав собі якусь пісеньку.

Сергій довго вслухався в пісеньку, вдивлявся у вогник Скуйбідиної лампочки, і йому здавалося, що тьма трохи розступається і він прокидається. Світ знову почав набирати реальних форм; його знову охопили бажання і цікавість. Він подумав, що далі так жити не можна. Він не знав, як треба, і тільки почував, що треба якось інакше. Потім перед його очима, як жива, з'явилася смаглява дівчина з оксамитовими очима; він зітхнув полегшено і вирішив в один із вільних днів неодмінно сходити на Сахалін.

7

Як же сталося, що веселий швець Скуйбіда, якого Шостак спокушав багатством, опинився у рудокопах?

Перебравшись по одержанні за садибу грошей в нове приміщення у містечку, Скуйбіда перш за все з'їздив у Катеринослав. Звідти привіз чоботи жінці, не прості, сап'янові, на підковках, і собі і дитині, а ще шовкову хустку у квітах і кашемиру на плаття, і всяких гостинців. А тоді скликав криворізьких шевців і справив бучне новосілля. Три дні майстри, добрі мастаки випити, гуляли, мед і вино жлуктали. Вони пили за Скуйбіду, ніби в дальню путь випроводжали, кропили його і обполіску-

вали, шевський леп і дьоготь обмивали. Три дні горілка рікою лилась. Скуйбіда наливав і підливав, приспівував і пританцьовував, а на четвертий,—ще голова в хмелю,—звернувся до Маріори:

— Що, жона моя премиленна, будемо далі робити?

У Маріори заграла циганська кров у жилах, і вона, недовго думавши, сказала:

— От що зробимо, прелюбезний муж. Давай купимо коня і поїдемо у світ, навідаємось до табору, де я колись росла, батечка провідаємо, гостинця повеземо.

Скуйбіда почухав потилицю. Не дуже йому хотілося показуватись у табір, з якого він зманив собі жінку. Але надворі весна, сонце миле, усе пахне і цвіте,— хіба ж гріх у таку пору поїздити по степах? І Скуйбіда,—недарма ж він замолоду любив блукати, за долею ходити,—відповів, не вагаючись:

— Як хочеш, жінко, то й поїдемо.

Він купив у здрібнілого панка, п'яниці і картяра, баского коня,—останній панків скарб,—і возок, і справив до нього халабуду. А тоді узяв краму, синього діагоналю, і всяких гостинців, узяв дружину і дитину і виїхав за Інгулець на степову дорогу.

А степ широкий і круглий, і синій, як небо. Дорога рівна і зелена, як килим, м'яка і безкрая, як Дунай-річка. «Немає краю тихому Дунаю». Коник весело затанцював, возик заскрипів, покотився, і вони пірнули у чистий простір.

Вони їхали дні і тижні, на ярмарки завертали і так собі спинялися на заїжджих дворах. У людей про життя-буття розпитували. «Світу багато, а поночі жить»,—говорив на ярмарку один старець з довгою і білою бородою. «На віку, як на довгій ниві—і добра і зла»,—говорив другий і хитав головою. «Велике діло—гроші,—говорив третій похмуро,—а ще більше—правда».

Вони слухали, чарочкою підкріплялися і далі їхали.

Скільки вони їхали днів, Скуйбіда і лік загубив. Може два тижні, може три, аж ось степ почав мінитися, ніби повужчав, і обрій зупинився. Ось на дорогу вибігли веселі та зелені, як рута-м'ята, виноградники, потяглися білі під очеретом хати і розписані, розмальовані, як казкові світлиці, молдавські погребі при дворах. Скоро вони опинилися на околиці міста, на широкому майдані, де стояли шатра та напнуті халабуди, де вешталися діти і крутилися собаки.

Тут Скуйбіда стишив коня і пішов у табір пошукати Маріориного батечку. Кузьма Невгомонний, чорний, як вугілля, циган, староста і коваль, сидів у кузні і сипнув на нього іскрами спід молота.

— Ти, харцизяко, дочку з табору зманив, циганського приплоду убавив, з тебе ніякого прибутку немає. Чого ти сюди з'явився?

Але він пом'якшав, коли Скуйбіда кинув йому кусок синього діагоналю. І вже зовсім подобрів і поляскав по плечах Данила і Маріору і їх дочку Мар'янку, побачивши халабуду з гостинцями і коня.

— Харош у тебе кінь,— позаздрих Кузьма. Він брав його за морду, дивився у зуби і в розумні очі, плескав долонями по крупі і тикав пужалом у красиві і пружисті ноги. Він відходив і підходив, цвѣохав батіжком і цмокав губами. Навколо нього цвірінькали дорослі і підлітки і, як горобці, пурхали та стрибали діти. Зловісні вогники заіскрилися в очах старого цигана. Він випряг коня, стрибнув на нього і зник з табору. Повернувся він не скоро, вйокаючи і нокаючи, а кінь чмихав і важко дихав.

— Кінь у тебе добрий, тільки трохи наче порчений, в мене кращий,— похвалився Кузьма. Він кудись метнувся і скоро вивів свого високого, з довгою, як у жирафи, шиєю, коня, скочив на нього і з галасом проскакав у кінець табору і назад.— Мій кінь чистокров-

ний,— сказав Кузьма, сплигнувши на землю,— арабської породи. Таких коней, може, один-два на всю округу знайдеться. Якщо ти додаси червінців, я з тобою поміняюсь. Скільки даєш? Бий! — простяг свою долоню.

Скуйбіда відступив і відповів байдуже:

— Я кіньми не менжую. Обійдусь і своїм.

— Я тобі, Даниле, як своєму, хочу зробити послугу,— сказав невдоволено Кузьма.— А там як знаєш.— І він відвів обох конів до ясел.

Кілька днів Скуйбіда гостював у таборі, куштував молдавські вина всілякі, а що Маріора скоро мала родити, то вирішив вертатися назад. І здивувався: його кінь — чудовий скакун — опустив свою гордовиту голову і сумовито якомось переступає ногами.

— Кінь твій таки, видно, порчений,— сказав Кузьма.— Якщо ти даси сто карбованців, я візьму його собі на шкуру і дам тобі свого арабського. Ну! Давай руку.— І, схопивши, ударив по долоні своєю.

Данило покрутив головою. Але кінь чмихав, сопів і важко дихав.

— Ти цим кошем додому не доїдеш,— говорив Кузьма.— Я хочу виручити тебе із біди. Я вже тобі уступлю. Давай сімдесят п'ять і запрягай. Це не кінь, а вихор. І не оглянешся, як домчить вас додому.

Він вихваляв свого коня і умовляв, діти цвірінькали і пурхали навколо, і Скуйбіда збентежений поглянув на дружину.

— Про мене, Даниле,— сказала Маріора,— нам треба скоріше їхати. І батечко, може, правду говорять.

І Скуйбіда неохоче, тільки б одчепився, ударив по долоні, кинув червінці і взяв циганового коня. А проїхавши сотню верст, кінь упав і не встав. Скуйбіда тикався, микався,— що діяти у голому степу? Побідкавшись, він лишив халабуду, взяв на плечі дитину і потяг з Маріорою навмання степом. Він з горем доплентався

до ближчої станції і поїздом повернувся додому. Згодом Маріора родила сина. Скуйбіда покликав Шостака у куми і справив бучні хрестини. А там непомітно надійшла зима, і Скуйбіда з здивуванням зауважив, що його капшук спорожнів. «Казав же я, що гроші — полова: дмухнув вітер і розвіяв. Так і вийшло», — заспокоював він себе. Але Маріора поставилась до цього інакше. Вона полаяла його, посумувала: «Що ж тепер робити? З чого жити? Зима надворі... і діти», — і наказала сидати йому на стілець, починати шевцювати.

Скуйбіда відповів заперечливо. Братися за шевство? Знову сукати дратву, тулити ті шкарбуни? Хай йому тряся! Він пошукає собі іншої роботи.

— Знайдеш ти її, сидячи у хаті, — допікала Маріора. — Чули вже, як ти шукаєш.

— Не журися, жінко, — відповідав він спокійно, — ще наробимось. Аби шия — ярмо буде.

Одного разу, коли Маріора почала шпетити його, нагодився Шостак. Він забіг ніби мимохідь, хрещеника провідати. А проте більше цікавився кумою. Маріора після дитини помолодшала, поздоровіла, її смагляве обличчя, що при вагітності трохи було зблідло, взялося рум'янцем. А жовті сап'янові чобітки на ногах і квітчастий платок на плечах надавали їй мальовничого вигляду.

— Ну й кума! — Шостак поглядав на неї і крутив вуса і розхвалював красу-вроду. — І не надивися! Розцвіла, як мак, як пишна роза!

Маріора слухала, усміхалася і ніяковіла. А Скуйбіда хмурився, губи його смикалися, — не подобалися йому Шостакові слова, і Маріора заговорила про буденні справи:

— Пожили трохи, порозкошували, грошики процвиндрили, а тепер похмілля наступає, зуби хоч на полицю. Може, Филимон Митрофанович порадив би для кума підходящу роботу? Чи не допоміг би десь улаштуватися?

Шостак і здивувався і ні. Ніби цього і сподівався. Перевели? Швидко. А грошки мають велику силу. Шкода. Але він, звичайно, охоче допоможе кумові чим зможе. Чи не служив кум у солдатах? Їм потрібний на рудник нічний стражник, склади охороняти, ну і взагалі...

Він не докінчив своєї думки, бо Скуйбіда злісно засміявся і перебив його ображеним тоном:

— Щоб вам краще спалося? Облиш свої жарти, куме. Скуйбіда хоч і бідний, а на таку роботу не піде.

— Чого ж? Робота чиста і легка,— при власті, можна сказати,— почав переконувати він кума, та, побачивши його вигляд, примовк і додав:— А то можна щось інше.

Він зирнув на Маріюру,— лукава думка майнула в його очах,— і він знову заговорив.

Дирекція рудника постановила завести рудничну крамницю, де робітники могли б собі купити краму всякого — бакалії і взуття. Ну, є думка поїхати в Катеринослав, взяти там краму і товару для постолів. Треба тямущу людину. Чи не поїхав би кум? Щось заробив би.

Скуйбіда погодився. І вони виїхали, як умовились, у Катеринослав. Шостак залізницею, а Скуйбіда рудничною хурою. Там вони вештались по базару, їздили по крамницях і на склади, торгувалися, домовлялися. Шостак бігав кудись і знову вертався. Нарешті навантажили на підводи ящики з бакалією і шкіру і вирушили назад. Шостак залізницею, а Скуйбіда хурою.

Скуйбіда вибрався уже з міста, уже виїхав на Криворізький шлях, як почув позаду кінський тупіт: шляхом мчало двоє вершників при шаблях, тільки підкови: цок-цок! Порівнявшись з підводою, вони круто повернули замилених коней і запитали, чи не проїжджала тут підвода з труною.

— З труною?

— Ти слабкий на вухо? З труною! Уранці з будинку на Чечелівці пропав студент-політик, якого хотіли за-

арештувати. Кажуть, чорти у труні вивезли. Ти куди ідеш? Що везеш?

Скуйбіда неохоче зняв брезент. І хоч ніякої труни видно не було, але стражники зіскочили на землю, заходилися пересувати ящики. І раптом один висмикнув кілька кольорових папірців і, прочитавши: «Пролетарі всіх країн...», закричав:

— Так і ти з політиками в одну дудку граєш! Агітацію розвозиш! Де ти взяв?— І огрів його нагаєм по плечах.

Скуйбіда з'їжився, розвів руками. Звідки? А хіба він знає. Він приїжджав по крам з хазяїном і тепер вертається назад і нічого ні сном, ні духом не відає. Може, хтось навмисне всунув. І він згадав, що до хури підходив Шостак з якимсь типом.

— Ти дурнем не прикидайся!— крикнув на нього поліцейський.— Повертай назад, там розберуть!

Це трапалося так несподівано, що Скуйбіда тільки розводив руками та кліпав очима. Він почав доводити і сперечатися і проситися. Але, побачивши над собою занесену нагайку, зрозумів, що тут не переливки, і повернув коня.

А Шостак тим часом приїхав додому і ввечері забіг до Скуйбіди на квартиру і поклав пряника на стіл.

— Данило їде з хурою, за день - другий буде, так передає дітям гостинця. А це вже я від себе для куми.— Він витяг з кишені разок простенького намиста.— Давно збирався купити. Воно тобі дуже до лиця, кумо. Така вже молодиця, що хоч удруге заміж віддавай. Хе - хе!

Маріора покрутила разок у руках і байдуже передала назад Шостакові.

— Ну й кум! І тут пожалкував. І доброго намиста не міг купити.

Шостак зробив невинний вигляд. Йому ж продавали за добре, за коралове. От шахраї! Ну, він привезе ін-

шим разом добре. Для куми він постарається, для куми він нічого не пожаліє. І він по-парубоцькому штовхнув її плечем.

— Сідай, кумо, посидимо, поговоримо!

Маріора відступила. Їй ніколи. Їй треба малого годувати і Мар'яну укладати. Хай кум заходить іншим разом, як Данило приїде. І вона вийшла до другої хатинки, де верещав малий.

Шостакові нічого не лишалося робити. Він грюкнув дверима і вийшов з дому.

Минуло кілька днів, а Скуйбіда все ще не повертався. Маріора занепокоїлась. Вона хотіла навідатися на шахту,— може, там що знають,— як знову з'явився Шостак.

— Данила немає?— мовив він спокійно.— Загулявся десь видно. Він такий, твій Данило, кумо. Від нього всього можна чекати. Йому на все наплювати — і що жінка молода сидить дома, виглядає, і що діти.

Гнів на неокаянного чоловіка спалахнув у Маріориних грудях. Вона готова була вибухнути страшними словами і враз стрепенулась: перед її очима блиснуло золото.

— Коли чоловік забуває, то хоч кум пам'ятає,— сказав Шостак, тримаючи на широкій долоні маленьку, чорну, оксамитом обтягнуту коробочку з золотими сергами всередині.— Скажеш і тепер — не таке? Ти будеш у них як писанка!

— Сідайте, куме, спасибі вам, що не забуваєте,— сказала Маріора, подаючи стілець. І доки вона носилася з коробочкою, доки роздивлялася на серги та приміряла, Шостак поставив на стіл пляшку портвейну.

— Вип'ємо, кумо, по чарочці, щоб серги повік золотили та щоб нашому кумові там добре гикнулося.

Образа на чоловіка знову взяла Маріору за серце. Вона присіла до столу і пригубила чарочку. Іскристе, як мед, пахуче вино сподобалося їй, і вона випила і другу. Шостак підсунувся ближче до куми, поклав руку

на плече, хотів ніби щось сказати і якось непомітно рука сповзла за пазуху.

— Ти, куме, туди нічого не клав, то й не лазь, а то куму побачу — розкажу, — насварилася Маріора пальцем не то жартуючи, не то серйозно, і спробувала відсунутися.

Але пахуче вино ударило їй хмільним у голову, вона смикнула плечима і не встигла опам'ятатися, як Шостакова рука знов упала за пазуху. У ту ж мить у дверях загуркотіло і в хату увійшов Скуйбіда з батіжком під пахвою. Шостак сіпнув рукою, схопив пляшку і замимрив:

— Ну, куме, вип'ємо по чарочці, щоб наша доля нас не цуралася, як ото в пісні. А я наче як знав, що ти приїдеш сьогодні, і пляшечку приніс. Де ж ти так забарився?

Обличчя Скуйбіди побагровіло. Тепер він усе зрозумів. Гнів охопив його.

— Ти, бузувіре, мене чекав? А хто краще знає, де я загулявся? Чи не ти це підстроїв? — І він повернув пужално товщим кінцем наперед і ступив до столу.

— Та що ти, куме, не вихмелився, чи здурів? Тьху на тебе! Я вже тобі і роботу придумав підходящу, — почав Шостак. Скуйбіда ударив пужалном по столу, пляшка затанцювала і разом із склом розбитої чарочки брязнула на підлогу. І в ту ж мить за дверима у хатинці скрикнув малий. Скуйбіда стрепенувся, а коли озирнувся, Шостака і сліду не осталося.

— Ти там гуляєш, волочишся, — крикнула Маріора, — а мені і чарочки з кумом випити не можна? Бий мене! — і вона, випроставшись, стала посеред кімнати.

— Будеш ти у мене по ниточці ходити! — Скуйбіда розпустив батіжок. За дверима знову закричав, заверещав малий, і Скуйбіда схаменувся.

— Хай мої вороги ще так гуляють, — одказав він по-

нуро.— Іди до дитини,— і важко опустився на лаву, охопив руками голову і застиг; так і просидів цілісіньку ніч.

А вранці Маріора побачила на його чолі ще одну глибоку борозну і похмурий спокій на обличчі.

— Ось тобі, жінко, гроші,— передав їй з кількома червінцями гаманець,— а я піду пошукаю роботи.

Він вийшов до рудника, до колишньої своєї садиби, усюваної залізничними коліями, перетятої звалищами породи та кучугурами руди, і тут зустрівся з управителем. Розмаріца впізнав колишнього шевця і спитав, чого він тут блукає.

— Шукаю учорашнього дня,— відповів Скуйбіда. І додав:— Роботи треба, та не знаю, за що взятись.

— Може, хочеш у шахті робити?

І Скуйбіда став рудокопом.

А що ходити з містечка на роботу і далеко і незручно, особливо в негоду, то поставив собі коло ярів за смітниками і звалищами халупу,— обчество відвело шматок непридатної землі. Тут, у цій халупі, він і жив тепер із своїми дітьми. Сама старша, чорноока Мар'яна, варила обід, прала і обшивала (мати кілька років тому померла). Старший син, тринадцятирічний Івась, чорний як циган, ходив у школу, а менший, восьмирічний Петрик, безтурботно гасав з хлопцями по ярах.

8

Була неділя. У цей день поблизу рудника заклали в ім'я святого Филімона церкву, і під Макавейський мав правити молебен. Шахта не працювала, і Сергій за всі дні висиплявся.

Він прокинувся пізно. Крізь маленьке віконечко прокрадалося сонце. Сергій уперше за своє перебування на шахті побачив світло денне і сонце, і своє житло.

І вжахнувся. До чого непривітним видалося воно йому при денному світлі! Брудна, зовсім потемніла від часу і випарів штукатурка пошкарубилась, голі стіни там і там світили облупленими шпаринами, як занедбана коняка ребрами. Густе павутиння цілими гніздами звисало по кутках, і мокриці та прусаки зграями плазували по цементованій підлозі.

Люди вже порозходились. Лише в кутку за столом сиділо кілька чоловік і тихо й мирно про щось гомоніли.

Сергій схопився з койки, прибрався, поснідав і подумав про Скуйбиду і смагляву його доньку. Але поглянув на свої викривлені, зовсім розвалені чоботи, на блаженський піджачок і знітився. Чи ж личить у цьому в гості йти? Хіба ж можна в такому лахмітті людям на очі показуватися? Та вона ж,— подумав про гостроязика дівчину,— кепкуватиме з нього, вона ж зразу відсахнеться від нього, ще й засміє. Ні, краще вже потерпіти, пождати до другої получки, може щось справить і тоді вже піде. Але що робити зараз? Куди піти, де дітись з собою?

І раптово у барак ускочив Панчоха, уже напідпитку. Картуз набік, один вус униз, другий угору, стрілою, і заверещав п'яним голосом:

— Гуляємо, хлопці, сьогодні свято!.. Он стовп уже закопують, розвагу для вас готовлять, а ви тут сидите. Ой, чи пан чи пропав... Гуляємо!..

Він злегка похитувався, притупцював і розмахував довгими, як вітрякові крила, руками. І враз, побачивши Сергія, витяг шию і зашипів:

— І ти тут? І на свято не йдеш? Ах ти ж, стерво! Ти з людьми не вмієш жити, старого шахтьора, свого артільного, що тебе на роботі держить, не вмієш шанувати...

Він витяг з кишені пляшку з недопитком і стукнув нею об стіл.

— Гуляємо, хлопці! Сам пан директор розрішає і отець Амвросій благословляє. Ану!— він повернув голову до Сергія.— Тобі ще нагадувати? Ах ти ж, сукин... Марш за горілкою, а то макітру тобі розіб'ю,— замахнувся пляшкою.

Сергій інколи думав: «Доведеться таки Панчосі у нову получку могорича поставити, раз уже так заведено». Брутальне поводження образило його. Він весь аж затіпався з обурення і відскочив,— не зв'язуватися ж з п'яним. Кинувши на нього гнівний погляд, вилетів за барак і спинився уражений.

Там, за бараками, на просторі стирчав високий і стрункий, як корабельна щогла, сосновий стовп, щойно укопаний; біля нього ще утрамбовували землю. А навколо зібрався уже великий гурт шахтарів,— чекали на початок розваг. Які саме розваги будуть— ніхто не знав. Говорили, що директор улаштовує на честь урочистої події і що сам Шостак має розпочати.

День видався гарний: ясний, тихий, блакитний. Сонце гріло ласкаво; в повітрі над майданом летіло тонке, блискуче, як сонячне проміння, павутиння; стояло бабине літо.

І чудовий, після дощів, день, і загадковий характер розваг,— усе це підносило настрій, викликало різні припущення і здогади. Люди вичікувально поглядали то на сонце і на стовп, то за виселок, де закладали церкву і звідки мав прийти Шостак. Нетерпеливі починали свої розваги. Ось з'явилася гармошка і заговорила. Хтось вигукнув: «Танцюй, Тимоша! Повесели наші душі!» І щуплий, з сивими бровами парубок, у коротких штанах, картуз набік, вийшов у коло, повів плечима і пустився приспівуючи:

Доля следом за тоской,
А ты, старый, за водой,
А сама - то я в шинок.

І, вдаючи з себе п'яну бабу, він робив гримаси, вихилявся і задком і передком.

Чарка первая колом,
А вторая соколом,
Баба в пляс пошла в конец,
А за нею молодец.

Веселий регіт знявся в натовпі. А Тимоша поважно і артистично, ніби не його це торкалося, плував ногами, витанцьовував і приспівував під жартівливу музику гармошки.

Сергій захоплено стежив за жвавими рухами білобрового танцюриста, поглядав на його короткі штани, — ніби десь бачив його. «Та це ж дубовобалчанський!» — зрадів, упізнавши веселого хлопця, що вмовляв безробітних іти до Калачевського. І йому стало веселіше, неначе побачив свого старого товариша.

Він хотів звернутися до нього, та ось хтось крикнув: «Ідуть», і всі обернулися.

До них наближався Шостак, у чорному сюртуку, урочистий, пихатий. Цибулясті очі усміхалися, виголені щокки лисніли, як начищені чоботи. Він став коло людей, привітався, а тоді розстебнув сюртук, подивився на золотий годинник і заговорив високомовно:

— Наше товариство, не в примір іншим, як добрий пастир, піклується про своїх робочих і спасіння їхніх душ. От і тепер заклало храм, де робочий чоловік зможе послухати слово ієрея і вознести богові молитву за його любов і щедроти.

Він поправив довгі козацькі вуси, підняв очі на стовп, ніби звів їх до неба, і заговорив далі:

— Наше товариство, щоб відзначити урочистий день, вирішило улаштувати для вас свято і розваги. Поперше, кожен з вас може получить тут по чарці горілки і пиріжку, а подруге, кожному, хто злізе на вершечок цього стовпа, дарує по одному карбованцю...

Натовп загув, як бджоли на пасіці. Хтось вихваляв Шостака. Хтось обурювався. Аж ось з'явився столик, горілка і короб пиріжків. Веселий гомін розійшовся по майдану, і Шостак, певний своєї сили, ударив долонями.

— Хто перший? Хто хоче показати своє вміння і заробити карбованця? Виходь. Давай перший!

Натовп завагався. Люди несміливо презиралися, поглядали то один на одного, то на стовп, то на Шостака.

Ось вийшов опецькуватий, у важких черевиках парубчина. Він озирнувся, зніяковів, поплював на свої долоні. І, вхопившись руками за стрункий і сковзкий, мов виполіруваний, стовп, повільно подряпався вгору. Лізти було важко. Він раз-у-раз сповзав вниз і, затримавшись, відпочивав і знову підіймався. От він уже на середині, ще трохи зусилля — і він досягне вершечка, і раптом зірвався і швидко полетів униз, на землю.

Вибухи сміху, сполучені з дотепами і глузуванням, проводжали невдачу, а заразом посипались поради і зауваження. Шостак почував, що номер удався, і ще раз ляснув у долоні. Нових охочих спіткала та ж сама доля, що й першого, і в гурті почали сперечатися:

— Я кажу, що взагалі не можна добратися, і тільки людей дразнять, — говорив один.

— Чого не можна? Лазять і вище, — запротестував другий. — От, приміром, ворона як високо своє гніздо в'є, а видирають. Треба тільки когось льохкого.

— Чого льохкого? Треба тіжолого. Тіжолій буде краще триматися.

— Чіжолій? Ніколи. Чіжолій як упаде, може убитись. От ти спробуй.

— Сам ти спробуй.

Сварка наростала, і Шостак торжествував. Тоді виступив Тимоша, скинув піджачок, черевики, обкрутив

ногами стовп і легко почав підійматись угору. От він повзе все вище і вище. Уже добра половина лишилась позаду. Уже рукою простягає до вершечка,— чи багато ще? Натовп притих, зацікавив і враз загук радисними вигуками.

— Маладець! — сказав Шостак.

Сергій поглядав на щасливого переможця, і жилки у нього затрусилась. Він згадав, як колись лазив на високі сосни під Черкасами, і подумав: «Чому б не спробувати і тепер? Карбованець ніде не валяється, черевки скоріше б, може, справив». І він скинув свої чоботи та піджачок і увійшов у коло, став до стовпа.

— Маладець,— похвалив і його Шостак, як тільки Сергій спустився назад.— А тільки хто ж з вас спритніший? Хто дужчий?

Йому хотілося далі розважатися, і він подумав, щоб його ще утнути. Лукава усмішка відбилась на його підстаркуватому обличчі, і він сказав:

— Треба вам помірятись силами. Хто кого двічі підряд покладе на землю, той і дужчий. Дужчий дістане ще карбованця, а його барак—відро горілки. Ну, починайте!— і він лягнув долонями.

Сергій поглянув недовірливо на Тимошу, насторожився і опустив очі, потім знову підняв і, не рухаючись, сказав задумливо:

— І ти тут робиш?

Тимоша теж позирнув скоса на Сергія, переступив з ноги на ногу.

— І я...

Шостак нетерпеливо ударив долонями.

— Ну ж, починайте!

— Гляди, Тимоша! — крикнув хтось з гурту.— Своєї губернії не осором. Покажи нашу силищу і нас повесели.

Тимоша спід лоба поглянув на войовничого земляка

і, лишившись нерухомим, опустив очі. Сергій полегшено зітхнув і, відійшовши, почав взуватися. Але тут у коло вскочив Панчоха і напустився на нього:

— Так ти людей розважити не хочеш і хазяйської волі не слухаєшся? Я ж тебе!— Він замахнувся довгою рукою, Сергій одскочив, спіткнувся і зачепив Тимошу. Хтось закричав: «Хлопці, наших б'ють», і в повітрі зашвистіли кулаки, барак пішов на барак.

Шостак потер долоні і поважною ходою, розгладжуючи свої вуси, пішов до свого будинку.

Сергій, мов м'яч, літав серед натовпу, удари сипались за ударами, зрештою не втримався і впав під ноги.

Спочатку він чув, як по ньому тупцювалися важкими чобітьми, як навколо нього борсались, гепцювали, падали і, схопившись, знову билися. Потім в його очах усе затуманилось, завертілось, затяглося густою запоною. Згодом ніби проясніло, і він побачив коло себе Скуйбиду і кількох рудокопів. Вони схилялись над його головою, когось лаяли, обурювались, потім понесли його в барак у ліжку...

9

Цілий тиждень Сергій провалявся в бараку, ледве видихав. А коли звівся на ноги, першою його думкою було: їхати звідси. Їхати негайно, доки не зробили його тут калікою на все життя. Але — куди? У Ростов до земляка? Чи, може, краще в Катеринослав і там пошукати токаря Чорномора?

Він вийшов з бараку прогулятися на повітрі і потяг у бік шахти, і тут зустрівся з Скуйбидою. Той ішов з річки. За спиною блешня, на плечі вудочки, а в руці — сачок з лискучою рибою. Скуйбіда радо зустрів Сергія і гордовито, як вояка трофеї, виставив напоказ свою здобич.

— А що, очунав? Одлигав? Наївся панських пиріж-

ків? Довго пам'ятатимеш?— докоряв він йому, привітавшись.

Сергій червонів і відмовчувався. Він почував себе ніяково. І надало ж йому справді встряти в ту прокляту гру, позаздритись на карбованця. Потім сказав:

— Хай їм чорт усім! Думаю брати рошот, бо все одно добра тут, бачу, не буде, і робота така, що бодай її... І артільник усе присікується.

— Ти хочеш тікати?— перебив його Скуйбіда.— Не поспішайся, браток. Ходімо до мене, донька зварить юшку і поміркуємо.

Сергієві не так тієї юшки хотілося, як побачити, може востаннє, чорнооку дівчину, і вони потягли виселком на Сахалін. Там, за звалищами й смітниками, коло ярків, під горбами тулилося кілька низеньких халуп. Біля однієї з них, під черепицею, обсаженої акаціями і вишнями, Скуйбіда спинився й крикнув з двору:

— Мар'янку!

У Сергія серце тріпнулося. «Мар'янка?! Її звуть Мар'янка»... Йому стало радісно і боязко. «Як то вона зустріне?» Але Мар'яна на вийшла, не відгукнулася, і вони ступили в халупу. У кімнаті через кухню за столом сидів Івась з книжками, робив уроки, а менший, русявий Петрик, вовтузився на долівці з котом, крутив йому хвоста.

— Крутиш?— батько торкнувся рукою русявої голови Петрика і спитав, де Мар'яна.

— Мар'янки немає, пішла кудись,— відповів Петрик, підвівши великі, сірі як у батька, очі, і знову схопив kota, що хотів уже дременути.

— Пішла? Ну, ми самі справимось,— мовив спокійно Скуйбіда.

Усадовивши гостя на лаву, він заходився у кухні чистити та полоскати рибу. Сергій озирнувся. Невелика кімната, просто обставлена, нагадала йому батьківську.

Дерев'яне, з широкими бильцями ліжко біля глухої стіни, дві широкі лави вповодж стін з віконечками, стіл у кутку й ікони на покуті. Але рушники з червоними півниками, розвішані над дзеркалом і просто на кілочках коло дверей, і білі завіски на вікнах, і горщик з квітами скрашували убогість житла, говорили про дбайливу чиюсь — певне дончину — руку.

Він придивлявся і прислухався — чи не чути Мар'яни? Потім узяв товсту, з чорними палітурками, книгу, — лежала на лаві за столом, на покуті, — і розгорнув навмання. Але увійшов Скуйбіда з засмаженою на сковородці рибою, що шипіла, шкварчала й скидалася, як жива, і сказав:

— Як постарієш і тебе мучитиме безсоння і ти не матимеш під рукою ні тютюну, ні порошка і ніякого іншого зілля снотворного, тоді можна брати біблію, а покищо ти молодий, тобі треба жити.

Він звелів покласти її назад, дістав з шаховки у кухні пляшку, нарізав хліба і запросив до столу. А коли випили по одній і по другій і закусили смаженими карасями, Скуйбіда повів мову про справу:

— Так ти хочеш їхати у Катеринослав або в Ростов? Думаєш там знайти свою долю? Думаєш, там тебе чекають? Будь ласка, приїжджай до нас... Дідька пухлого скажуть, коли ти — голяк і в руках у тебе ніякого ремества — самі мозолі.

— А куди ж податися? Де шукати кращого? — перепитав Сергій зниженим голосом.

— Де шукати?

Порізане глибокими борознами чоло Скуйбіди нахмурилось. Рижі і кошлаті брови спали йому на очі. Він помовчав, поторгав густу і цупку, від руди почервонілу бороду і знову підняв брови.

— Я прожив не багато і не мало, — заговорив він тихо, розважно. — За моїми плечами п'ятдесят років ле-

жить. Я бачив багато світу. Замолоду я сходив херсонські степи, бував по Одесах і Ростовах, і в Бесарабію носило. Я тинявся по базарах і ярмарках і тринадцять років круглих, як копійка, довбаю руду. Я бачив багато людей, прислухався до їхніх слів і пісень, до їхнього життя придивлявся, і скрізь, браток ти мій, воно однакове.

Він укинув у рот чарочку, заїв крихітками хліба, узявсь долонею за ліву щоку й завів хрипкуватим голосом:

Всякому городу прав і права,
Всяка імієть свій ум голова,
Всякого прихоті водять за ніс,
Всякого манить к наживі свій біс.

— Скрипить щось мій струмент.— Скуйбіда розчаровано мотнув рудою бородою.— Треба прочистити, підмазати.— Він вихилив ще одну чарочку, покашляв, сплюнув червоною, як кров, слиною, поклав праву щоку на долоню і взяв високим голосом:

Всякий, хто вище, то нижчого гне,
Дужчий безсиьного давить і жме.
Бідний багатого -- певний слуга.
Борчиться, гнеться перед ним, як дуга;
Всяк, хто не маже, той дуже скрипить,
Хто не лукавить, той ззаду сидить.

Він спустив долоню і похитав головою.

— От і шукай, браток, де краще. Скачи хоч до Кракова, скрізь біда однакова. Скрізь воно так, як ото в пісні: дужчий безсилового давить і жме.

Сергій важко зітхнув, посмутнів. Неначе ураз насунулась на нього чорна хмара, заступила йому світ і все навколо.

— Як же жити? — простогнав він у розпачі, і очі його стали великими і зляканими.

Скуйбіда якусь хвилину дивився у вікно, повільно жував губами хліб, потім обличчя його наче проясніло, і він мовив поважно, тоном людини, що багато передумала і зазнала лиха:

— Я тобі ось що скажу, браток. Не треба ганятися за золотом. Бо багатство калічить людей, робить з них хижаків і мерзотників. Не треба родичатися з багатими, бо вони зневажають тебе, обдурять і обернуть тебе на лакузу, не треба...

— А що ж треба? — скрикнув Сергій голосом учня, що хотів почути відповідь на болючі і тривожні думки.

— Треба бути людиною, — відповів Скуйбіда, — бо бути чесною людиною, братику, не легко. Життя наше жорстоке, скрізь панують Шостаки та Розмаріци. У них багатство і сила і слава. Вони запаскудили тут землю, обкрутили людей, роблять з них нікчем і панчох. Вони обплутали нас усіх, забрали життя у полон. Вони... щоб вони повиздыхали зо всім своїм родом і кодлом, щоб і насіння од них і розсади не лишилося...

Старого прорвало. Здавалося, він хотів вилити весь біль і образи, що зібралися за довгі роки життя у його грудях. Він хрипів і кашляв, і клекотів од гніву, і гатив Шостаків чортами, накликав на них чуму і всякі карі. Аж діти притихли: старший закрив книжку, Петрик забув про kota і роззявив рота, дивився на батька, слухав його страшну мову, — таким його ніколи не бачив.

— Що треба робити? — скрикнув нетерпеливо Сергій, розворушений гнівною мовою старого. — Що робити, питаюся, щоб перевелися Шостаки і життя звільнилося з полону?

Скуйбіда мовчав. Він заклопотано копирсався виделкою у сковородці. Відчувши на собі нетерпеливий погляд Сергія, заговорив глухо і сердито:

— У п'ятому році, як тут буча зчинилася, усякі політики були, і свої, і приїжджі. Ну, те і се, сперечалися.

На бога нахвалялися і царя скинути збиралися. Кожен свою програму, як циган коняку, розхвалював. Ну, добре, думаю. Давайте ж, кажу, починати тут із своїх. На шахтах, кажу, сидять свої божки і царки, треба, кажу, їх вибити, щоб і цурки не зосталося, щоб самим до рук усе прибрати. Так ні. Не годиться. Про парламент там торочили. На Європу оглядалися. Думами памороки забивали. А що вийшло? Один пшик. Людей порозганяли, по каторгах порозсилали. Ні слуху, ні духу, а царі з панками і божками сидять і царюють. Читав я потім біблію, шукав правди — і нічого не знайшов. Один туман і суєта ...

Сергій уважно, з тремтінням молодого серця, готового на дію і відданість, слухав старого рудокопа. Він чекав ясної відповіді, а натомість...

— Ви не знаєте? А я думав... — витиснув він розчаровано, і ясноглубі його очі знову потемніли, і на обличчі відбилися біль і тривога. Він знову подумав про свою зустріч у П'ятихатках: треба таки перебратися до Катеринослава, пошукати там слюсаря Чорномора.

В кімнаті потемніло. Всі примовкли. Стало ніби вогко і холодно. Скуйбіда зрозумів свою необачність. Він засвітив лампу, поставив на стіл і мовив веселіше:

— Ти не сумуй, не думай, що так воно й буде. Воно і Шостакам увірветься. Зсадять і їх з воза. Авжеж, зсадять. І на нашій вулиці буде ще свято.— І він підморгнув очима. А на кінець запросив Сергія до своєї артілі: — Переходь, треба напарника, повчишся бурити, бо з Панчохою у вас там справді нічого не вийде.

Сергій не встиг відповісти, як у кімнату увійшла Мар'яна. Висока, струнка, принаряжена. На голові яскрава, у квітках хустка; важкі чорні коси, з жовтими і червоними стрічками, спадали їй на стрункий стан. Смагляве обличчя з чорними і м'якими очима, обрамлене яскравими тонами косинки, видавалося ще більш смаг-

лявим і красивим, наче строгим і водночас привабливо-привітним.

З її появою у халупі стало ніби світліше, веселіше. Малий Петрик, кинувши kota, залепетав задоволено: «Мар'янка прийшла, Мар'янка», і батько полегшено зітхнув.

Мар'яна поклала книжку на лаву, бистрим поглядом зміряла гостя, що з несподіванки скочив на ноги. Вона дивилась на нього, пригадувала і заговорила жваво, не наче побачила свого давнього й доброго знайомого:

— Це ти? Подумайте! Улаштувався тут, виходить? Чого ж ти стовбичиш, як мара? Чи хочеш вирости більший? І так уже вигнало, як хворостину.

У Сергія серце забилося, затьохкало. Він уп'явся в неї очима і нічого не зміг відповісти, не наче йому язика одняло. Потім захопився: йому, мовляв, додому вже пора.

— Та ти сідай і не вигадуй,— обізвався Скуйбіда і поляскав його по плечу.— Поговоримо, ти не дуже зважай на цю цокотуху, бо вона тобі памороки скоро заб'є. Ну, сідай, щоб старости сідали.

Сергій залишився. Мар'яна усміхнулася кутиком губ, скинула хустку й завертілася коло столу, прибираючи посуду в кухню.

І заторохтіла, розповідаючи місцеві новини. Шостаки он великий бал улаштовують, будуть гості з Катеринослава, приїде архієрей і губернаторів помічник, чи якийсь там, що біля нього, і старший панич Шостаків, що на офіцера буде вчитись приїхав. А Шостак хоче дістати орден чи якесь там звання, так ото і церкву будує, і гостей скликає, нічого не шкодує, там усе печуть і варять, і жарять. А сьогодні знову робочі понапивалися і билися, якби не гармошка, то, мабуть, голови собі проламали б, як минулої неділі. Той парубок, що тоді потоптали, на ладав, кажуть, дише, такий, що й на

ногах не держиться, від вітру падає. Приїхав, кажуть, недавно, і місяця не поробив. Аж страшно, як подумаєш, що тут робиться...

— Твоя правда,— перебив її Скуйбіда,— життя тут жорстоке, а тільки наш парубок уже хоч куди! Бачиш? Козарлюга уже поправився і себе ще покаже, а ти, вороно, не каркай, хай наші вороги на ладан дишуть.

При цій мові Мар'яна обернулася до Сергія, пильно-пильно поглянула на нього й сплеснула долонями.

— Матінко! Так це з тобою скоїлось отаке? Бідненький! Я й не знала. Кажуть, потоптали, а кого? Це ж тут не первина. Ну, сідай.— І вона схопила його за руку, всадовила на лаву.

Мар'янин дотик, теплий тон і турбота зворушили Сергія, піднесли його аж до неба. Він вдячним поглядом, милуючись, позирав на неї крадькома. Але «на ладан дише» йому не сподобалось, і він зауважив ніяково, бадьорячись:

— Я так, нічого... обійшлося. А що там базікають, то по-дурному.

Скуйбіда спочутливо покивав головою, покашляв, а тоді запитав Мар'яну, звідки вона принесла новини про Шостака.

— Та звідки ж? Ходила туди у будинок, прислали за мною. Думаю: для чого це? І пішла. Стара Шостачка хотіла, щоб я поробила в неї якийсь день, допомогла готуватися на бал. Так ото вона й вихвалялася.

Руді брови у Скуйбіді настовбурчились. Сам він наїжився, насторожився, ніби відчув якусь небезпеку. І забубонів сердито:

— Що? Кличуть на поденну? Шостаки? Ага, одмовилась. І добре зробила, донько. Цур їм з їхньою роботою! Доки я живий, обійдемося і без твоєї поденщини у Шостаків. Хай їм, не ходи туди й близько.

Мар'яна стиснула губи. На момент усі примовкли,

і Сергій, не знаючи, що робити з руками, узяв з лави принесену Мар'яною книжку. Загадкова назва її—«Ключи щастья» — зацікавила його, і він почав перегортати. Телікання ходиків на кухні нагадало про час. І Скуйбіда заговорив про роботу.

— Не раджу я тобі зриватися з місця,— звернувся до Сергія.— Зима надходить, можеш лишитися без шматка хліба. Переходь до нашої артілі, повчишся бурити, а там побачиш.

Сергій ще раз поглянув на Мар'яну. На серці йому стало млясо й радісно. Він більше не вагався. Так, він лишиться на шахті, перейде у напарники. І під кінець спитав Мар'яну, чи не дала б вона почитати йому «Ключи щастья».

Мар'яна завагалась, навіть зніяковіла: книжка чужа, треба скоро повернути, зрештою уступила на короткий час.

І Сергій, попрощавшись, з книжкою в руках і рожевими надіями в грудях пішов у виселок до свого бараку.

10

Барак ще не спав. За довгим столом коло стіни компанія збиралася грати в карти. Там і там на койках, як на лавочках у вагонах, сиділи люди, ніби кудись їхали і гомоніли, тихо, повільно. Інші тут же, розіклавши на койці хліб і ковбасу, вечеряли, а хто лагодив свої постолі, готуючись до упряжки. Дехто з жонатих напинав над койками циновки, чіпляючи їх за двяхи до стелі,— ніби улаштовували собі у цьому непоказному вагоні закриті купе.

Сергій присів на свою койку й розгорнув книжку. Але хутко підвів очі. Перед ним ніби жива стояла Мар'яна й усміхалася оксамитовими очима. Він якусь хви-

липу дивився на неї, як заворожений. «Ох, яка ж ти!» зітхнув напівпошепки, а тоді, злякавшись свого голосу, озирнувся і знову узяв книгу.

Читати, проте, не міг і тепер. Світло падало бліде, в очах мерехтіло і в голові вертілися химерні думки. Він навмання став перегортати, і раптом вилетіла цидулька. «Виходь сьогодні о дев'ятій годині на полянку за старим кар'єром, де стоять три дуби. Чекаю. В.» У нього в очах потемніло: «Кому це? Мар'яні? Невже Мар'яні?» І він, приголомшений, ще раз прочитав записку. «Виходь...»

Шукаючи якоїсь розгадки, він перекинув назад кілька сторінок і прочитав на першій: «Книга Віталія Филімоновича Шостака». Тепер у нього не було сумніву: ця записка саме до Мар'яни, і не від кого іншого, як від Шостакового сина, того панича, якого вона згадувала. І серце йому защеміло. «Знову Шостак із своїм кодлом!»

І він, розгублений, водив перед собою очима. Шипіння ходиків ніби розбудило його. Дев'ята година? Жахлива гримаса перекосила його обличчя. Кров ударила йому в висок. І він, не пам'ятаючи себе, схопив бур і вискочив з бараку.

На виселок спадала осіння ніч. Довгі кучугури з кварциту й породи, що лежали за виселком, на заході, видавалися цілим узгір'ям, чорним, як темна ніч. Густі сутінки повзли звідти і, мов чіпке павутиння, завішували усе навколо. Тільки вгорі, у тмяносиніх глибинах неба, рясно горіли зорі. Одні яскраво і наче близько, інші — ледь засвічувались, мерехтіли, спалахували і знову згасали.

Тиха ніч і простір і зорі навівали спокій. Сергій подумав: куди йому, чого? Але десь у кінці виселку хтось ніби скрикнув, потім хтось заспівав, і серце защеміло, і світ видався йому таємничим, страшним,

наповненим потворами, що загрожують йому і Мар'яні. Він уявив себе казковим героєм, що мусить остерегти довірливу дівчину від спокуси, врятувати її від лукавого змія.

Він подався виселком до старого кар'єру. Там, за урвищем, на полянці стояли три старезні корячкуваті дуби. Сплітаючись розложистим гіллям, вони злегка шуміли, піби з вітром розмовляли. Сухе листя, зриваючись з дерев, повільно, з шелестом, падало на землю, шерхотіло під ногами. На полянці нікого не було, і Сергій озирнувся: рано, чи пізно? Тепер він знову відчув гострий, здавалося, вже угамований, біль у спині, втома розлилася по всьому тілу, і він схилився до дуба, щоб відпочити. Скільки сидів, він не міг сказати, а згодом туман покотився полянкою, вступив в очі і на момент закрив собою все навколо. Потім наче проясніло, і Сергій побачив дивовижну картину. На полянку вийшла закутана у великий чорний платок постать, висока й рухлива, як Мар'яна. Вона спинилась близько дерев, озирнулася на всі сторони, висунула з хустки обличчя і заговорила: «Іди собі на очерета, на болота та на дрімучі ліса, де курячий глаз не заходить, де...» — вона шепотіла, приказувала, ніби врочила й заклинала, потім ступила до дуба. Сергій хотів розглядіти, — очі чорні, блищать, ніс довгий, горбатий, як у баби-яги, — та вона враз відскочила, зареготала, труснула подолом довгого убрання, з подолу повіяло попелом, попіл за вітром пішов на дуба, на Сергія, він закрив очі, притиснувся до дерева, а коли знову розкрив очі, на полянці нікого не було, тільки оддалік гуцало, як ціпом вибивало.

— Що за чортовиння! — скрикнув Сергій, озирнувшись. І, поійнятий страхом, пустився назад у виселок, як назустріч вийшли двоє парубків — один вигравав на губах, а другий витанцьовував, викаблучував ногами.

Сергій упізнав у танцюристі Тимошу і спинився.

З того часу, як Сергія побили коло стовпа, вони ще не бачились. І хоч обоє розуміли, що та історія сталася мимо їх волі, проте вони насторожено змірили один одного, і вже тоді Тимоша сказав винувато й спочутливо:

— Ти вже гуляєш? А я хотів тебе провідати, та думаю: а що як сердиться? А все той Панчоха... — І переконавшись, що Сергій не має до нього нічого на серці, спитав, чи не зустрічав він там дівчат.

— А тобі кого треба?

Тимоша хитнув головою, ніби кажучи: що за дивацьке запитання для парубка? — і мовив безжурно:

— Шукаю Оксану - одкатницю або вертляву Одарку з сортировки, а якщо знаєш тутешню циганку, чорнооку Мар'яну...

Сергій здригнувся, неначе його смикнув електричний струм, в очах засвітилися зловісні вогники.

— Ти шукаєш Мар'яну?

Тимоша не так зрозумів його і відповів занозисто:

— А що ж, як Мар'яна? Думаєш, святоша? Дівчина що їй казати, а крутить хвостом, як би їй Оксана. Як у мене гармонь буде, то небезпремінно і Мар'яна полетить під три дуби, як метелик на вогник. Хочеш парі?

— Облиш свої дотепи, — перебив його Сергій нетерпеливо і, не бажаючи слухати, подався геть.

А проте не раз обертався назад, прислухався до гомону і сміху і думав про записку. Почуття неприязні до Мар'яни мимохіть огорнуло його. От вона яка! Він і не знав. «Думаєш, святоша?» Ну, хай. Йому ніякого діла до неї немає. Хай ходить куди знає. Йому хіба що! Він дорікав Мар'яну і заспокоював себе, і водночас почував, як біль стискував йому серце.

Барак мав свій звичайний нічний вигляд, коли Сергій повернувся до нього. Дві лампочки, що висіли на стіні

у протилежних краях, блимали, як сліпець більмами. На вірьовках, протягнутих коло вікон між жердинками, висіло різне лахміття: штани, піджачки й промашені рудою онучі. Люди вже спали, уткнувшись головами у солом'яні подушки, а то просто підложивши у голови збиті з дерева косячки. Синє і густе, хоч сокиру вішай, повітря стояло у довгому, переповненому койками приміщенні.

Сергій повів носом. Він витяг з кишені записку, ще раз прочитав її, а тоді зітхнув важко і шумно і сів, задумавшись, на койку.

— Чого ти там не вгамуєшся? — поспитав товариш по артілі Кухаренко. — Лягай спати, бо, чого доброго, забіжить Панчоха. Він уже двічі заходив, тебе шукав і такий гармидер зняв! «На роботу, — каже, — хворий, а байдики бити здоровий». Нахваляється звільнити тебе.

— Хай звільняє, — обізвався Сергій.

— Хотів, мабуть, похмелитись. Ти б йому пляшку купив, він би, може, не приставав.

— Не діждеться! — кинув обурено Сергій. — Хай казиться, а пляшки не куплю і на роботу до нього більше не піду.

Прокіп підвів голову і допитливо подивився на свого товариша, — до того незвичайною видалася його мова.

— Хочу я перейти до Скуйбіди, повчитися на бурщика. Там буде, може, краще, — відповів Сергій.

Кухаренко розчаровано покивав головою і сказав зажурено:

— А я подумав, що ти збираєшся кудись майнути, та й собі заманулося. Гомонять, — додав він похмуро, — Панчоху десятником призначають.

Сергій затримав на Прокоші пильний погляд, але нічого не сказав. Якусь хвилину він сидів мовчазний, задуманий, ніби знову усе пригадував, потім витяг спід подушки «Ключи счастья» і зануривсь у сторінки.

— ... Ну, ну! Так! Та жвавіше, сміліше! Та держись рукою ближче до породи, щоб я твоїх пальців не зачепив, бо тоді й кісточок не визбираєш. Так, так і тримайся, і повертай!..

Скуйбіда здержав своє слово. Він робив «на балду» у невеличкій артілі, був як би за старшого, і, наперекір Панчосі, настояв на своєму: взяв у напарники Семибрата.

І тепер оце у забої заохочував Сергія і повчав, як треба бурити.

— ... І головою не крути, бо в темноті не видать, сатана ще попутає, під балду піднесе. Отак і держись. І повертай, повертай, коли я б'ю, тоді бур легше заходитиме в породу.

Сергій, притиснувшись до стіни в забої, клав долоню на залізний бур, охоплював його пальцями і повертав, в той час як Скуйбіда орудував балдою. Тримуючи її обома руками за дерев'яний держак, він раз - у - раз змахував нею від плеча і бив обухом у кінець бура. Його руки ходили звикло й ритмічно: вперед - назад, вперед - назад.

— Ух - ух! Ух - ух!

І з кожним уханням балда з дзенькотом била по бурі і відходила назад, до плеча, як точно вивірений механізм. Пробуривши один шпур, починали бурити другий. Часом вони мінялися. Скуйбіда ставав до бура, а Сергій брався за балду. Спочатку він рівномірно, з правильним чергуванням опускав її на бур. Але згодом сховався з ритму, рухи його уповільнювались, він важко дихав і весь, як п'яний, хитався то назад, то вперед. Скуйбіда завбачливо виймав тоді кисет і присоглашав Сергія.

— Ну вже кидай, сідай, покуримо тютюну тертого. В інших он труби прокладають, на перфоратори переходять, — як не є, а все таки легше, — а наші ні кують,

ні мелять, тільки грошики загрибають. Бодай їх чума забрала!..

Перші дні буріння добре далися Сергієві втямки. Долоні його стали від бура червоними, шкарубками і лискучими, ніби їх міддю полудили. Шкіра місцями потріскалась і боліла, наче огнем пекло, пальці так і стирчали задубілі, довизу зігнуті, як зубці на граблях,— не розправиш, і плечі якось самі собою сіпались, здригалися.

Робота на бурінні видалась йому ще більш важкою, ніж робота лопаточника. Але увага Скуйбіді, його турбота і допомога зворушували його. «Треба виправдати довір'я, не осоромити і його і себе, заткнути пельку отому Панчосі!» Піддавала йому духу і можливість більше заробити. «Іде ж зима, а ходити ні в чому, треба приодягтися».

І він терпеливо працював; вертів бур і бив балдою, бив до нестями, ніби своїми ударами хотів вгамувати біль і протаранити скелю, що закривала світ і нівечила йому життя.

Повертався до бараку пізно ввечері і, коли Кухаренко цікавився: як, мовляв, бурщиком? — відповідав стримано і ухильно, з затамованим болем: «Та нічого». А повечерявши, знесилений і байдужий до всього, падав на койку.

Згодом він при звичаївся, і робота пішла легше. Вони вдвох з Скуйбідією звалювали стільки руди, що лопаточники не встигали і вивозити.

Артіль робила від норми — від вагонетки поданої на гору руди, і Сергій, задоволений наслідками, будував свої плани. За його підрахунками, за тринадцять упряжок йому належало біля сімнадцяти карбованців. Якщо заплатити борги і вперед за півмісяця за обіди, у нього може лишитися карбованців з вісім. «Не густо, а все таки можна щось справити і взагалі...»

Що приховувалося за цим «взагалі», він не договорював і навіть не зовсім ясно собі усвідомлював. Його думки мимохіть зверталися до Мар'яни. Правда, та записка, яку він зберігав у кишені, часом муляла йому, як і занозистий топ Тимоші. Це було в перші дні. Згодом Мар'яна знову заповонила його серце. Вона видавалась йому строгою, недоторканою царівною. І думав, як у наступну неділю, приодягнувшись, він піде до Скуйбіди в гості і побачить Мар'яну.

Але сталося не так, як гадалося. За два дні до полудня їхня артіль завчасно упоралась із своїм завданням. І Скуйбіда заходився оббивати брили, кайлувати у забої, підготовлюючи його для наступного дня. Сергієві нічого не лишалося робити, і він вирішив за годину до гудка вийти нагору, почитати Мар'янину книжку.

— Гляди, Сергію,— попередив Скуйбіда,— щоб нічого не трапилось. Зоставався б уже до гудка.

— А що ж може трапитись?— здивувався Сергій.— Ми своє зробили. Кому яке діло, де я буду сидіти— у шахті чи в бараку?

— Воно то так. А тільки ж знаєш, які тут люди порядкують. Панчоха ж уже за десятника тут, візьме і вчепиться. У всякого Мусія своя затія.

Сергій не звернув уваги, подряпався нагору. А незабаром у забій зайшов Панчоха, присвітив лампочкою, оглянувся навкруги і спитав, де Семибрат.

Скуйбіда удав, що не дочув, і навмисне поліз у кишеню за кисетом. Ненароком відповів один з лапаточників, і Панчоха, зрадівши, що є до чого причепитися, напустився на Скуйбіду. Він і сам баламут, язиком усе бовкає і напарника балає, розпускає. Але він, Панчоха, тут десятник і не потерпить ніякого безладдя. Усі повинні до гудка лишатися в шахті.

— Та чого ти розкудкудакався?— укинув спокійно і незлостиво Скуйбіда, скручуючи цигарку.— Кудкудак!

Кудкудак! Хоч ти і птиця велика і співати вмієш, а тільки ми вже чули таких пісень. Давай краще покуримо тютюну тертого,— і він простяг до нього кисет.

— Ти мені добазікаєшся! — скрикнув Панчоха загрозово і, сердитий, подався з забою.

— Дивіться, хлопці,— сказав Скуйбіда до лопаточників,— які падлюшні люди бувають,— і, вилаявшись, викинув недокурок і почав знову кайлувати.

Сергій нічого про це не знав, йому нічого не сказав другого дня Скуйбіда, і Панчоха промовчав. Але Сергій не абияк був уражений, коли в суботу, під час обідньої перерви, пішов до контори за получкою. Чому тринадцять карбованців? Ну, хай один карбованець за барак, алеж йому належало біля сімнадцяти?

— Ти погано рахуєш,— відповів скарбник.— Не сімнадцять, а тільки п'ятнадцять. Ці упряжки по тридцять копійок за вагончик, а не тридцять п'ять, як робили раніше. А ще карбованець штрафу.

Сергія мов по голові огрів хто ударом, і, вже опам'ятавшись, запитав: знижено на зиму розцінки? А чому ж він не знав про це? Чому не оповістили раніше? Було оголошено? Дивно! А штраф з нього за що беруть? За те, що кинув роботу? Та як же це так? На яких підставах? І, нічого не домігшись від скарбника, він грюкнув віконечком і поспішив у шахту порадитись з Скуйбідою.

— Дідько їх знає, їхні порядки,— відповів Скуйбіда.— Вони всім усунули по новій розцінці. Це вже щороку у них отаке заведено, як зима заходить.

— Щороку? І нічого? І все сходить? — обурено проговорив Сергій.— Та хіба я не так роблю взимку, як улітку? Чи взимку я менше проживу? Чи взимку вони дешевше збувають руду?

— Ех,— зітхнув важко один з лопаточників, Федір Сільвестров,— узимку люду того по шахтах шалається,— кожен радий заробити,— ну і роблять з нами що хочуть.

— А штраф? — скрикнув Сергій. — За що штраф беруть?

Скуйбіда помовчав, потер ніс, — це він завжди робив, коли був з чогось незадоволений, — і одказав похмуро:

— За штраф треба нашому десятникові дякувати. Якби він людиною був, а не падлюкою, то й так би обійшлося. А вже раз дійшло до контори, то пиши пропало, там ти вже не питай і не шукай.

— Та за що вони в мене карбованця відібрали? По якому праву, по якому закону?

— У них там, братику, свої права і закони, і аблака-ти, і все підведуть і розпишуть, так що і не питай, а то ще на тобі і окошиться.

— Як же тоді робити? — не вгамовувався Сергій. — Де правди на них шукати?

Скуйбіда пахнув цигаркою. Слабий вогник освітив похмуро, червоно-чорне, замащене рудою і кіпоттю з лампочки обличчя.

— Де шукати? — Він ще раз зотягся димом, забухикав довгим, надривним кашлем. Здавалося, там усередині в нього все надималося, хрипіло, шипіло і рвалося. Він схопився за груди, а коли виплюнув і передихнув, зайшов штейгер оглянути забій, і всі примовкли, стали до роботи. І Сергій одчайдушно, з якимсь диким завзяттям почав гамселити балдою, ніби хотів забутися і ви-местити і біль і ненависть, що палахкотіли в грудях.

До бараку він повернувся пізно, стомлений, мовчазний. Повечерявши, розплатився з боргами і сів до столу, порахував гроші. Образа на несправедливість знову огорнула його. Він хотів кричати, битися, скаржитись. Але люди у бараку клопоталися своїми буденними справами, і він не наважився знову викладати свої болі. Він тупцявся, зітхав і думав. Нарешті вискочив у двір.

Заходила ніч. Густі хмари повзли з півночі. Рвучкий

вітер гуляв по майдану, голодним вовком завивав під дахом. Мрячив дрібний дощ. Було темно, ні вогника, ані звуку. Сергієві стало холодно і сумно. Він погрозив у темряву кулаком, повернувся в барак і, як ходив, не роздягаючись, так і бухнувся на койку.

12

Вони йдуть гуськом, повільно і важко, з маленькими лампочками в руках і балдами на плечах. Згорблені, загорнуті у червоне якесь лахміття, вони пробираються глухими завулочками та ходками, спускаються у підземне царство все глибше і глибше, у самі страшні тартарари. Кругом непрониклива тьма і задуха. Немає повітря, дихати нічим. Зловісна тиша залягає по завулках, стискає слух, давить груди. Вони йдуть довго стомлено, аж ось чується брязкіт заліза, розчиняються двері, перед їхніми ногами розступається земля. З глибокої безодні підіймається полум'я. Вогонь бурхотить і палає і кружляє, як вихор. Десь чути приглушений багатоголосий хор, співають протяжно і журливо, не то славословлять когось, не то благають, і довгий та рудий, як Панчоха, чорт, з рогачем у руках, шмигляє коло безодні. Сергія охоплює жах, він скрикує і чує уже ясніше віддалений голос :

Ой ти, шахта моя,
Шахта чорная,
Шахта чорная,
Непокорная.

Голос наближається. Слова бринять тоскно і пристрасно, і зовсім уже чутно :

Пожалій, пожалій молодого мене,
Молодого мене, ще й зеленого.

Сергій жадібно ловить слова, щось наче знайоме вчувається йому в голосі, — наче десь чув, — і розкриває очі.
— Прокоша?!

У заплакані шибки маленьких вікон зазирає осінній імлістий день. За вікнами, як і звечора, бурхотів степовий вітер, скавулив і бився. У бараку теж імла. Люди вставали, розходились, дехто, вкрившись лахміттям, ще висипався. А в кутку, за столом, заставленим пляшками горілки, сидів гурт шахтарів. Вони різались в очко, запивали виграші і програші і наспівували.

Щойно Прокоша увірвав пісню, як її підхопив рудобородий лопаточник Сільвестров і загук низьким басом:

Ой, за що ж я віддав,
Ой, за що ж я продав,
Ой, за що ж я продав
Молодого себе.

— Ех! — Він тріпнув головою, ніби хотів струсити невеселі думки, і налив собі в стопку, почав банкувати, а пісню підхопив уже третій.

Співці співали щиро, сердечно. Вони скаржились на своє життя, на тяжку працю, скаржились і сумували. Кожен, здавалося, укладав у пісню самого себе, хотів вилити і біль, і тоску, і своє серце заспокоїти.

Сергій підвів голову, підперся на долоню й уважно прислухався. Йому здавалося, що ця пісня складена про нього, «молодого і зеленого», вона передавала його почуття і думки, і настрої, — усе те, що він відчував в своїм серці і не міг переказати своїми словами.

Кров висмоктує пан,
По шматочку гризе,
По шматочку гризе
Нас, робочих людей.

Нарешті Сергій не стерпів, швидко схопився на ноги, витяг з кишені свої гроші, почав рахувати. Але як не

крутив — нічого не виходило. Чоботи ще можна купити, та йому потрібне щось на плечі, а за пальто, за саме поганеньке пальто треба заплатити худо-бідно карбованців з десять. А в нього усього лишилося вісім, а треба ще два тижні прожити. Якби не штрафи, не ті розцінки, він міг би справити щось собі і піти до Скуйбиди, а так? І серце його заніло, забилося тривожно, і глухе зітхання, як стогін, вихопилось з уст.

— Що ти, Сергію, там ойкаєш? — обізвався рудобородий Сільвестров і мотнув, заховаючи, кошлатою головою. — Іди до компанії, може виграєш собі на щастя. — Банкуючи, він дав карту в останньому крузі і тепер посунув до себе цілу купу мідяків. — Чи, може, мітиш у царство небесне? Там під Амвросій, кажуть, до церкви закликає. Проповідь буде казати. Наплюй на це царство. Усе одно тебе обдурять. Сідай до компанії.

Він знову налив у стопки і цокнувся. Пішли примовляння, дотепи і жарти. Кожен хотів козирнути закрутистим словом, в якому почувалися і одчайдушність, зневага, презирство до смерті і байдужість до життя.

Та ось черговий банківщик поставив банк, і карта пішла кругом; гострі, звиклі до темряви очі шахтарів загорілися, обличчя напружились, і Прокоша знову взяв високим тенором:

Чи працєю, не працєю,
Помирать злидарем,
Помирать злидарем
Десь під тинном старим.

Тенора підхопив низький бас, а там цілий хор, і пісня загула на весь барак вразливо і журно і водночас якось урочисто.

Сергій знову слухав, і туга стискувала його груди, краяла серце, і коли Прокоша крикнув йому ще раз: «Чого ти там мнешся, чи ти гребуєш нами?» — він уже

не вагався. Він притьмом, щоб показати перед товариством свою хоробрість, укинув стопку в рот, поморщився, а тоді втиснувся до гурту, замовив собі карту і почав підспівувати за хором:

Ой, візьми ж ти мене,
Та й накрій ти мене,
Та й накрій ти мене
Смертю чорною.

Хвилини минали за хвилинами. Не раз карти обійшли повний круг, не раз картярі запили виграші і програші і не два. Люди смілилі, ставки збільшувались, і Сергій намагався не відставати. Очі його блищали, голова йшла ходором, він перебував наче в тумані, діставав з кишені гроші і кидав на кін і підспівував. Аж ось у барак ускочив Тимоша з гармошкою в руках і, вихиляючи плечима, підійшов до столу, кинув весело, бравурно:

— Чого шахтьори зажурилися? Панахиду по кому справляєте? — І, не чекаючи відповіді, поправив ремінь на плечі, і гармошка заговорила, засміялася, а Тимоша повів плечима і закрутивсь, злегка притоптуючи і приспівуючи:

Чок - чок - чокн - чок ...
Чарка первая колом,
А вторая соколом.
Баба в пляс пошла в конец,
А за нею молодец ...

Веселий гомін знявся за столом. Хтось вигукнув: «Танцюй, Тимоша, танцюй. Повесели наші душі!» Тимоша крутнувся і враз спинився, зняв угору палець і протяг баском з комічно урочистим виглядом:

— Фараони йдуть ...

Шахтарі озирнулися, а в барак ввалилося двоє поліцаїв, — високі, плечисті, вусаті, один рижий, з червоним носом, другий чорнявий і кирпатий, кожен у пов-

ному мундирі: шабля на лівому боці, кобура з револьвером на правому, на грудях зверх чорної шинелі — оранжевий шнур і блискуча бляха на картузі.

Вони грізно смикнули вусами в один бік, у другий і парадною ходою, випнувши груди, ступили до столу і закричали навперебій.

Перший. — Чого це ви зібралися тут за столом цілим скопищем?

Другий, кирпатий. — Що тут у вас за галас, за крики, за смішки? Що за безладдя?

Перший. — Карти! Очко! Хто вам дозволив у карти тут грати? Азарт розводити?

Другий, кирпатий. — Що за беззаконіє! Що це вам — клуб? Та за це вас у протокол, під суд...

Рудокопи на момент привишкли, наче розгубилися. Дехто несміливо мняв карту, приховував, інші насторожено поглядали на непрошених гостей. Нарешті Сільвестров перший опам'ятався і мовив сердито:

— Ей, служиві! Ідіть своєю дорогою по своїх ділах, не заважайте нам робити свої.

— Що таке?—загорлав кирпатий, набундючившись.— Ти з ким розмовляєш? Устать! Ти мені не так заговориш ...

— Не кондричтеся, служиві,— мовив Кухаренко,— бо ми теж уміємо кричати. Чого вам тут треба?

— Замовчать!—закричав червононосий.— Бо застрілю як собаку, і нічого мені не буде,— і він мацнув рукою кобуру.

Шахтарі спалахнули, заговорили, дехто вихопився зза столу. Ось - ось, здавалося, зчиниться ціла баталія, і враз Тимоша, оцінивши тверезою головою становище, скрикнув:

— Господа унтера гвардійонці! Прошу одкушати вина.— Він схопив пляшку і налив у стопки.

Тимошин номер удався: рудокопи замовкли, поліцаї

перезирнулися. Величання утєрами і гвардійонцями припало їм, видно, до вподоби. Вони випросталися, підтяглися, поправили грізні вуси і теж тверезо поглянули на справу. Бо коли Тимоша обернувся і взяв стопки і подав одному та другому, гвардійонці не одмовились і пом'якшали.

— Що ж ви, чорти,— сказав рижий, витираючи губи після другої,— горілку дудлите, як воду, без всякої гастрономії і приперції, сальця хоч би там та горчички, получку ж одержали, раніше було...

Прозорий натяк не досяг, проте, мети. Шахтарі лишилися глухими і вичікувально товпились коло столу, а гвардійонці, не стісняючись, присіли, налили собі ще по одній, а вже тоді спохватились:

— Щоб тут порядок був, і нікоторого, ні - ні,— сказав кирпатий і повів рукою,— а то засмієтесь ви мені на кутні.— І обоє парадною ходою вийшли з бараку.

Шахтарі лишилися збентежені. Горілка була випита, у бараку стало нудно і тісно, і гра не поновилась. Хтось нагадав про трактир, і гурт людей сипнув з бараку. Сергій звівся на ноги, хотів іти, але знову опустився. Випита горілка з незвички оп'янила його. Він мотав головою і зітхав, ніби його нудило, і усміхався гіркою усмішкою.

Тимоша затримався коло нього і сказав:

— Маю діло до тебе.— А помовчавши, скинув сивими бровами і вів далі загадково і лукаво:— Ти тут гуляєш, п'янствуєш, а там дівчина за тобою скучає, усе перепитує: «Де це,— каже,— Сергій? Чого це його не видно?» Я й не знав. І яка дівчина? Просто кралечка. «Побачиш,— каже,— його, то перекажеш, щоб завтра, тобто сьогодні, неодмінно приходив і приніс книжку».

Сергія аж підкинуло.

— Мар'яна?!— в очах його засвітилася радість і подив, і похмуре обличчя його стало лагідним.— Так і ска-

зала — щоб неодмінно приходив? — Він усміхнувся, помацав у кишенях і зблід. Як же він піде отакий? Хотів щось справити, а тепер?

— Якщо ти не хочеш іти, — сказав Тимоша, — то давай мені книжку і я піду сам.

Хміль, здавалося, вилетів з Сергієвої голови. Він зиркнув на Тимошу гострими очима і застерезливо погрозив йому пальцем.

— Я тобі... Я піду сам до Мар'яни, піду і розкажу їй усе. Усе, що тут накипіло.

Він ударив себе кулаком у груди і схопився на ноги. Його зір упав на пожмаканий піджачок, на викривлені чоботи, і він знову знітився, присів до столу, опустив зажурено голову на груди.

Тимоша зрозумів, як Сергій глибоко приймає усе це до серця, і сказав заспокійливо:

— Ти, Серьожа, на мене не серчай. Я нічого. Я так. І тоді, знаєш... то все дурне. — І він натякнув, що коли у нього не вистачає грошей, то можна й позичити до получки.

Сергій підвів на Тимошу очі, довго й уважно дивився на нього, ніби вперше побачив його, і, схопившись на ноги, проговорив розчулено:

— Друг мій, Тимоша!

І, обнявшись, вони разом вийшли з бараку.

13

Короткий день кінця листопада, сірий і туманний, видався Сергієві безкраїм, як вічність. Умовившись з Тимошею піти разом увечері на Сахалін, він нудився, очікуючи призначеної години. Непереможне бажання, бажання якнайскоріше побачити Мар'яну, охопило його, наростаючи з кожною хвилиною. Її слова, переказані Тимошею, — щоб приходив неодмінно, — звучали в його

вухах як музика, як пісня, сповнена хвилюючого змісту і надій. Він пригадував першу свою зустріч з нею на Саксагані, як вона перевозила його на другий берег, і серце радісно тремтіло. Ця зустріч видавалася йому тепер не простою, а багатозначною, ніби сама доля її призначила. Мар'яна стояла в його уяві усміхнена, весела і задерикувата, з важкими косами і оксамитовими очима, і він на момент забув усе: і вбогий смердючий барак, і тяжку працю, і свою бідність; тоді повторював пошепки: «Мар'яна, Мар'янка» — і голубив її, і почував себе багатим.

Але, опам'ятавшись, він розгублено озправся по бараку, поглядав на ходики, визирав у вікно. І, не дочекавшись Тимоші, взяв нові чоботи, куплені на позичені гроші, захопив книжку і подався з бараку.

Спочатку він не йшов, — просто летів, нічого не бачучи, нікого не помічаючи. І в очах у нього спахували вогники, і радість розпливалася по обличчю. З наближенням до Сахаліна він відчув незвичайне хвилювання: серце билосся, тріпотіло, як не вискочить. І вже зовсім непевний, він увійшов до Скуйбиди в халупу.

Мар'яна була одна дома. Старий Скуйбίδα ще зранку вирядився з хлопцями на Саксагань по рибу і не повернувся. Мар'яна сиділа біля віконечка, ніби когось виглядала, причепурена, приваряжена. Червона, у квітах хустка на плечах, голова гладко причісана, важкі коси спадають зза шиї на груди. Вони, як чудова рамка, обрамляють її матове обличчя, від чого риси виступають різкіше і великі круглі очі горять, як вечірні зорі.

Сергія зустріла вона спокійно і наче байдуже, принаймні так йому здалося, і тільки спитала, чому довго не показувався: забрав книжку і мовчить.

— Ніколи все, — відповів він коротко, приховуючи своє замішання.

— Ти робиш тепер з моїм батьком? Як же тобі

працювати? — Вона взяла книгу у нього з рук, почала перегортати.

Сергієві здалося, що вона шукає чогось у книжці. «Певно, записку», — подумав і, спохмурнівши, відповів холодно:

— Та нічого працюю. З Данилом Семеновичем наче легше.

Мар'яна помовчала і спитала, чи подобається йому книга.

Він відповів не зразу і непевно:

— Якись ці ключі... Я думав справді щось, а воно ключі, та не ті, виходить, немов би до спальні... — він, почервонівши, запнувся.

Мар'яна засміялась. Сергій подумав, що вона сміється з нього, і посмутнів. Розмова увірвалася. Якусь хвилину Мар'яна розгортала книжку, пробувала щось читати, а Сергій крадькома поглядав на неї. «Ні, вона таки, видно, шукає записку», — і на серці в нього починало щеміти. А Мар'яна, не звертаючи уваги, поклала книжку, рвучко повернулась до вікна, визирнула у двір.

— Уже вечір, а наших нема, — мовила вона задумливо і спитала, чи не знає Сергій, чому не прийшов Тимоша.

Сергій відповів сердито:

— Я йому не слуга і за ним не бігаю. Для чого тобі Тимоша?

Мар'яна знизала плечем і сказала просто, звичайним тоном:

— Для чого? Обіцяв прийти з гармошкою, пограти. Збиралися до трьох дубів пройтися, бо скоро зима вже, сніг випаде.

«Три дуби?» — При цім слові Сергія наче підкинуло. Він подумав: «Тимоша, видно, був правий. Вона плутається під тими дубами, вона таки дістає від паничів записки». І почуття ревнощів, як отрута, розпливалось по тілу.

— Гляди, Мар'яно, щоб ти не догулялася до чого з паничами! — кинув він з розпачем і гнівом у голосі.

Мар'яна сплеснула долонями і на момент застигла на лаві, тільки очі блищать. Потім схопилась на ноги і мовила здивовано:

— Чи ти при своєму розумі? Що ти плещеш? Про яких паничів? Дурний дурне й торочить.

— А ти не знаєш? А хто тебе книжками наділяє? Хто записки в них закладає, викликає тебе під три дуби? Шостаків? — І він, помацавши в кишені, вихопив пожмакану цидульку.

Мар'яна скоса поглянула на записку, на Сергія, потім знову на записку і, вихопивши з рук, прочитала.

— Нічого не розумію, — знизала плечима, і обличчя стало строге, напружене. — Ну, нічого... Виходь о дев'ятій... А може? — Вона задумалась, помовчала, потім проясніла. — Так воно і є: це записка до Розмаріциної панночки, старої довгоносої Ади. У них щось там є, — і вона усміхнулася загадково і наче лукаво.

— Ти кажеш? — витиснув Сергій недовірливо. Але мимоволі згадав чортовиння під дубом з довгоносою марою і мовив пом'якшено: — Всі ви хороші. Плутаєтесь під тими дубами. І що б там цікавого?

Він хотів щось додати, та Мар'яна спалахнула і перейшла у наступ:

А йому то яке діло до неї, де вона буває, куди ходить, з ким зустрічається? Що вона йому — звіт повинна давати? Що він їй, сват чи брат, чи опікун?

Вона закинула за плечі коси і метнула на нього строгий погляд. Сергій не сподівався на такий поворот справи. Він на момент прикипів до лави і несміливо поглядав на неї, не в силі відірвати очей, і сказав схвильованим голосом, сповненим і захоплення і каяття:

— Мар'яно... Якби ти знала, скільки я про тебе думаю, ночей не досипаю, все бачу тебе і думаю... Я так тебе люблю...

Мар'яна схрестила на грудях руки, зиркнула спід лоба і залопотіла. Він любить? Подумаєш! Багато вас таких халамидників знайдеться. Любові тієї на копійку, а претензій всяких і в короб не вбереш. З ким хочу, з тим і ходжу і буду ходити, і тобі зась до цього. Подумаєш! Він любить! Тоже щастячко знайшлося.

І вона, показавши рівні, як разок намиста, зуби, розійшлася довгим сміхом, потім вискочила в кухоньку й повернулася з лампою в руках. Бліде світло упало на Сергієве обличчя. Він сидів білий, як крейда. Він хотів щось сказати, а промимрив незрозуміло, і, взявшись руками за голову, упав до столу. Потім схопився на ноги і простогнав: «Ох, Мар'яно, яка ж ти...» І, весь тремтячий, неначе його трусила лихоманка, кинувся до дверей. Але назустріч в розчинену хату з галасом ускочили діти, а за ними з кошиком у руці ступив Скуйбіда і заговорив весело і привітно, так ніби хто знає, скільки часу не бачились:

— Здоров, браток, здоров! А я йду та журюся: спину щось ламає і в ногах крутить, і в горлі щось дере, продуло, видно, на річці, погрітись би, думаю, по чарочці вихилити, та з ким же? Спасибі, що нашої хати не забуваєш.

Він поставив кошика з рибою у кухню і тоді вже, звернувши увагу, що Сергій збирається йти, замахав обома руками:

— Цур тобі! Ні-ні, і не думай. Що ми, бусурмени які? Ось риби підсмажимо, повечеряємо, по чарочці перекинемо, а тоді одправляйся на всі вітри.— І він узяв із Сергієвих рук кепку, посадовив його на лаву і поставив на стіл пляшку горілки.— А що, доню?— звернувся до Мар'яни,— чи не приготувала б чогось там на стіл?

Мар'яна мала строгий вигляд і якось спід лоба, збен-тежено зорила по боках. І Данило Семенович, не чека-

ючи, заходився перебирати в кошику рибу. А перебираючи, примовляв ніби сам до себе:

— От тобі й риба. Та раніше на такого окунця я б і не дивився, і в кошик не став би брати. Цілий день проволочились, а путнього нічого і не впіймали.

І він почав згадувати і вихвалитись:

— Переводиться риба у Саксагані, пропадає. Що не рік, усе менше. А чого? Змінилася наша Саксагань. На очах змінилася, відколи Шостаки тут з'явилися. Лісу стало менше — повирубували, дно замулює і воду всякими фарбами забруднює. А риба любить привілля, щоб і вода чиста, і корч була при березі, і глибина. От тоді вона і водиться. А яка риба була! Соми які тут водилися! Раз — буде років з п'ять тому — одного тут такого упіймали! Підійшов він до корчі вдосвіта, тільки зоря займалась, а ми його вже виглядали, та він помітив — і назад, тут я йому на спину скочив, а він, як огер, почав носити по річці, а потім вийшов на глибину і став опускаться. Ну, думаю, це вже непереливки. Добре, що наспів товариш і почав глушити молотком по голові. Як витягли на берег, так простягся мов столітній дуб...

Данило Семенович, вибравши кілька окунців і коропів, заходився потрошити, а хлопці підхопили його згадки і навперебій почали розповідати. Старший, Івась, вихвалявся, як він минулого літа поставив на ніч перемет близько корчів на Шмаковому і впіймав велику-превелику щуку, а в ній повно усередині карасів і якийсь камінь золотий.

— Ну, вже ж і велика? — перебив його Петрик. І розповів, як він цього літа упіймав щуку. Ото була щука, — як акула! Такої, мабуть, ніхто тут не ловив. — Тільки зірвалась, проклятуща, — додав він не зразу на зауваження старшого.

Сергій слухав захоплюючі оповідання рибалок і не-

терпеливо йорзався на лаві, зітхав, і несміливо поглядав на Мар'яну. А вона, зовсім наче байдужа, крутилася на кухні, розводила огонь і смажила. І вже згодом ви-зирнула зза дверей, поглянула на Сергія, усміхнулася і вискочила у двір.

— Куди ж ти? — спитала вона Сергія, що вийшов слідом за нею. — Ось риби підсмажимо, повечеряємо.

Серце Сергієве билосся, калатало, і він проговорив схвильовано:

— Ти, Мар'яно, даремно. Я не хотів. Я не того... — Він ступив ближче до неї, та, побачивши насмішкуватий погляд, примовк і пустився з двору у виселок.

Сергій засумував і змарнів, тільки ніс задеркувато стирчав, як і раніше. Бажаючи заглушити біль, він з якимсь завзяттям брався за роботу, одчайдушно, до нестями гамселив балдою. Скуйбіда не раз дивувався з його сили і витривалості. «Чого це ти, браток, так стараєшся? Для кого? Від тяжкої праці скоріше будеш горбатим, ніж багатим».

Сергій відмовчувався, а повернувшись пізно у барак і повечерявши, лягав на койку. По неділях шахта не робила, і йому ставало нудно, як ніколи. Що робити? Де діватись? Куди піти? Надворі зима, степовий вітер б'ється і скавулить і сніг замітає дороги і стежки, — і не виберешся.

І, повний смутку, він падав на койку, дивився у вікно, за барак, кудись у далечінь. Тоді думав довго і уперто про життя і Мар'яну. Справді, що він таке для Мар'яни? Що він учинив гарне? Чим міг він привернути її до себе, сподобатись їй? Халамидник... Йому ставало соромно, і серце стискалося тривогою і болем. Щоб забутись, він кидався до столу, де вмощувались картярі, і брався за карти.

— Щось ти, браток, захирів, осунувся,— сказав йому Скуйбіда, вертаючись якомсь разом з шахти.— Подивися на себе у дзеркало. Ти приходи до мене, розважимося, по чарочці пропустимо, може повеселішає.

Сергій вирішив скористатися з цього запрошення.

Відвідуючи після того Скуйбіду і зустрічаючись з Мар'яною, він виявляв до неї увагу і запобігливість і водночас витриманість. Він цікавився її настроями і думками, питався, чи читала вона ще які книжки, і слухав її розповідь. І горів бажанням довести їй, що він не такий «халамидник», як інші. О, він ще покаже, хай знає! Що вона скаже тоді?

14

Одного разу Панчоха загадав Скуйбіді почати роботу разом з Семибратом в північному штреку. Скуйбіда, вислухавши, довго чухав носа, а тоді сказав похмуро:

— Хіба ж можна там робити?

Скуйбіда добре знав цей штрек. Він лежав під розробленим кар'єром. Весною, як блиснуло сонце і почали танути сніги,— зима була завійна, багатосніжна,— вода струмочками потяглася з горбів, потім буйним потоком ринула у кар'єр. Ціле озеро стояло якийсь час на дні велетенського урвища, і вода поволі просочувалась у шахту. На північній дільниці, у штреку, утворилася багнюка, довелося навіть припинити роботу.

Тепер озеро зникло. Але штрек мав жахливий вигляд, і Скуйбіда, не чекаючи відповіді, додав:

— Там не можна ще робити.

— Що ти базикаєш! Ноги боїшся закаляти?— уїдливо кинув Панчоха.— Чи хочеш, щоб тобі соломки підстелили? Штейгер дивився, і сам директор у шахту спускався і звеліли починати. Бери свого напарника і йдіть. На гіршому роблять.

Скуйбіда ще раз почухав носа, повагався. З Панчохою ще б можна посперечатись, а вже коли штейгер і сам Розмаріца! Він докурив цигарку, покликав Сергія і спустився в шахту.

Там унизу, в комірчині, вони взяли бурильний інструмент і, бовтаючись у калюжах, потягли у кінець штреку.

З глухого закута ударило холодом і вогкістю і задушливими запахами: гнилою картоплею і перекислою, перепрілою капустою,— так у недбалого хазяїна тхне улітку з занехаяного погребя.

Скуйбіда підкрутив гнота у лампочці і, присвічуючи, уважним оком обмацав забій. Жахлива картина вразила його, звиклого за тринадцять років роботи до всяких умов: кріплення збоків покосилось, порода над головою набубнявіла, вилискувала на світлі краплинками чистої води; там і там випиналися брили, а під ногами стояла червона, густа і чіпка, як болотяна твань, кваша.

— Дивися, браток, куди нас посилають. Зав'яжи собі вузелок,— сказав він до Сергія,— може, коли придасться, бодай їх... — І він міцним словом згадав і штейгера, і Панчоху, і Розмаріцу.

Але що вдієш? Не вертатися ж назад, не сперечатися. Та й чи допоможе це? Тільки час згаєш.

Скуйбіда ще раз обдивився, збив кайлом звислу над головою брилу, а далі заправив бур, і вони взялися працювати: Сергій коло бура, а Скуйбіда балдою. Порода трапилася міцна, як іскриш. Бур повільно занурювався, усе танцював і відскакував, і Скуйбіда, розлютившись, з усієї сили гатив по ньому, ніби на породі хотів вилити злість і на Панчоху і на директора.

Згодом він відчув утому: задушливе, без вентиляції, повітря і вогкість робили своє діло. Йому стало душно і важко, піт градом котився по щоках, мокра сорочка прилипла до тіла. Він витер піт і, вибравши сухіше місце, присів.

— Сідай, браток,— сказав він до Сергія,— спочивай та покуримо тютюну тертого, бо все одно тут сльози заробим.— Він помацав у кишені і сердито ударив себе по нозі, ніби не знати яке лихо трапилось,— забув дома кисет!— Поганий сьогодні день видав,— сказав він з серця, довідавшись, що і в Сергія нічого покурити.— Що ж будемо робити?— Йому страшно, як перед смертю, хотілося затягтися, і Сергій, не чекаючи перерви, визвався сходити до когось з товаришів, роздобути тютюну.

Скуйбіда лишився сам.

Могильна тиша швидко насунулась на нього,— близько ніхто не робив. Десь далеко завмирили, шльопаючи по воді, Сергієві кроки та ще падали з стелі краплини, одна по одній, монотонно і нудно, як тікання ходиків. Потім десь загуло, застогнало, зашуміло і враз заглухло, неначе промчалась гроза. Тільки із стелі частіше закапали краплини, з голосним бульканням падаючи у багнюку.

Скуйбіді стало чогось не по собі. Щось наче смотало його під ложечкою, непокоїло. Не то щоб і страшно йому, ні, а так якось тривожно. Скільки років працює у шахті, а нічого подібного не зазнавав. Якусь хвилину він сидів нерухомо, прислухався, чи не йде Сергій, згодом завів свою улюблену пісню про тихий Дунай, «де молодець гуляє, та молодець гуляє, на той бік гукає».

Пісня, проте, не виходила, голос хрипів, і Скуйбіда замовк. Він звівся на ноги, підтяг гнота і повів лампочкою над головою. Нічого, здавалося, не змінилось. Усе було як і раніше, тільки брила наче знову випнула. Щоб заглушити неспокій, він взявся за кайло. Дзенькіт заліза розірвав тишу, а заразом знову щось зашуміло, загуло, із стелі бризнула вода. Скуйбіда кинув кайло, узяв лампочку і не встиг оглянутись, як на

голову посипалась порода, щось важке ударило по голові; він поточився і впав у багнюку.

Незабаром до закутка підійшов Сергій і крикнув оддалік:

— А що, дядю, діждалися? Зараз покуримо тютюну тертого, — навмисне, щоб звеселити старого, повторив його фразу.

Чорний, непроглядний, як могила, морок і зловісне мовчання здивувало його. Він крикнув голосніше:

— Чуєте, Даниле Семеновичу!?

Луна завмерла, ніхто більше не відгукнувся, і в забої було моторошно тихо. Страх охопив Сергія; він кинувся вперед, обмацуючи забій слабим світлом своєї лампочки. Велика купа породи лежала перед ним, заваливши хід до забою. Червона як кров, вода збігала з кучугури в улоговину.

— Дядю Данько! — закричав він ще раз не своїм голосом. І, охоплений страшним передчуттям, кинувся до кучугури, взявся руками розкидати куски породи. Незабаром його рука торкнулася чогось м'якого. Сергій при світлі лампочкою і на момент остовпів.

Скуйбіда лежав нерухомо на животі, зігнувшись у маленьку грудку, підібгавши під себе руки. Але голова його була якось ненормально вивернута: потилицею впиралася в руду, а запорошені очі дивилися вгору. Він не виявляв ніяких ознак життя.

— Дядю Данько! А, дядю! — закричав Сергій і, випроставши тіло, припав вухом до грудей. Тіло було тепле, і серце билось. Тоді Сергій метнувся до рудничного двору, щоб покликати людей і перенести покаліченого до ствола.

Рудничний лікар поклав Скуйбіду у рудничну лікарню, а в скорбний лист записав: «Ударом породи в спину переламало хребет; зруйнований спинний мозок, втрачена

діяльність первових стволів, в наслідок чого спостерігається цілковитий параліч обох нижніх кінцівок з втраченою шкіряних і сухожильних рефлексів. Крім того, звернуті шийні м'язи. Становище тяжке».

Скуйбіда лежав у лікарні на правому боці, а голова, як і раніше, ненормально була повернута обличчям догори і так і трималася у страшному напруженні звернутих в'язів. Гострі очі дивились у лівий бік, ніби косилися. Глибокий біль застиг на його червонобронзовому, з залишками рудної фарби, обличчі. Скуйбіда лежав нерухомо, і тільки хвилинами його голова якось сіпалась, здригалася, ніби він хотів повернути її, і кожного разу зціплював зуби і закривав очі. А розкривши, дивився в одну якусь точку, здавалося, щось пригадував і болісно перебирав губами.

Про що думав старий рудокоп і колись веселий швець Данило Скуйбіда?

Може, про свої літа, що лишилися позаду, про широкий і привабливий, як небо, степ, де він колись замолоду блукав, про тихий Дунай, де «молодець гуляє». А може про жорстокий світ і людей, що зазнали йому життя, понівечили, покалічили його.

Важко сказати, про що думав Данило Семенович Скуйбіда. Але обличчя його виявляло неспокій і напруженість. Надлюдський біль перекошував його хвилинами, і він важко і ледве чутно зітхав і стогнав. А коли біль відпускав, злість і ненависть обіймали його, і він гриз собі губи. Часом наставало заспокоєння, і тоді в очах жевріла полохлива, як останній промінь згаслого сонця, надія.

Сергій від ствола повернувся у шахту, — Панчоха звелів йому доробити день. Думка про долю Скуйбіди не давала йому спокою, у нього все валилося з рук, і нарешті, не діждавшись гудка, він вийшов нагору й подався до лікарні.

Його довго не пускали до Скуйбіди, сперечалися. Недавно, мовляв, приходила його дочка і крику такого тут наробила, а покаліченому треба спокій, щоб він хоч трохи прийшов до пам'яті, а то...

— Умре? — вихопилося у Сергія. Фельдшер, здивований з його упертості, поступився.

Скуйбіда не ворухнувся, коли Сергій увійшов до палати. Він все ще лежав на правому боці з вивернутою головою. Густа і червона борода, як щітка, стирчала вгору, а очі дивилися убік задумливо і напружено. Ніби перед ним розкривався якийсь інший, загадковий і незрозумілий, світ.

Сергій навмисне кашлянув, сказав, намагаючись повернути до себе увагу:

— Дядю Данько! А, дядю! Як почуваете себе?

Скуйбіда повільно, з великим зусиллям повернув очі і затримав їх на ньому, силкувався ніби пригадати. Привітна рисочка відбилась на його губах. Він хотів щось сказати і не міг.

Сергій не витримав і опустив свої очі. Він зрозумів, що Скуйбіда — не житець на цьому світі, що він не заспіває уже більше своїх пісень, не скаже йому ні привіту, ні поради. І глибокий сум охопив його. У нього зародилось бажання чимсь заспокоїти старого, чимсь віддячити і допомогти. Але що скажеш?

Сонце спускалося до заходу і косим промінням впало у палату. За вікнами зашелестіла тополя, солодкий запах акації дихнув разом з свіжим вітерцем у розчинене віконце.

Сергій присів на табуретку ближче до ліжка.

— Весна, — сказав він несміливо, шукаючи, за що б ухопитись. — Хороше тепер на річці. Добре б компанією вирядитись по рибу. А, дядю Данько? Кажуть, на річці, туди в гору, появилися соми. Великі соми, давно вже таких не бачили. От би поїхати і юшки наварити.

І, напружуючи пам'ять, пригадуючи все, що чув колись від рибалок, говорив, як казку малому, про сомів і лящів і юшку.

Скуйбіда скося позирав на Сергія. Згодом лагідна усмішка освітила його обличчя, губи ворухнулись. «Бреши, хлопче»,— здавалося, хотів сказати. І Сергієві стало ніяково. Він почервонів і примовк. Мовчання гнітило його. Він почував себе так, ніби був винний у тому, що трапилось із Скуйбідою, і знову почав:

— Так поїдемо. Чуєте, дядю Данько? Як видужаєте— і поїдемо. І Мар'яна поїде, і Івась, і Петрусь. Візьмемо човна, казанок і поїдемо.

Протяжний стогін перепинив Сергія. Скуйбіда підвів звернуту голову і прошепотів спроквола, з тугою в голосі:

— Діти мої... Ті бусурмени... Чуєш, браток!

— Чую,— витиснув тремтячим голосом Сергій.

— Зав'яжи собі ще вузлик. Чуєш?

Він напружив останні сили і з страшним виглядом,— очі потемніли, щоки осунулись, а борода погрозово стирчала в гору,— смикнув головою, бажаючи виправити в'язи. І в ту ж мить упав на подушку, здригнувся, незрозумілий шепіт вихопився з вуст. Потім тіло випросталось, і обличчя його, ще мить тому сповнене страждання, наче проясніло, стало урочисто спокійним.

Так помер старий рудокоп і безжурний колись швець Данило Скуйбіда.

У нарядній другого дня довго говорили про смерть Скуйбіди. Скаржились на недогляд у шахті і байдужість, натякали на злочинство десятника і штейгера. Але смерть рудокопа—звичайне явище. Скільки тут гробків виросло за кілька років на шахтарському кладовищі за виселком! Скільки рудокопів з поламаними ребрами,

з потрощеними головами, літніх і молодих, ще зелених, померлих жорстокою смертю, лежить там за виселком! Скільки тих жертв приноситься страшному, безликому і ненажерливому богові, новітньому молоху — капіталізму! Ну, прибавиться ще одна свіжа могила, а там візьмуть на місце вбитого — нового, він уже стоїть на черзі, чекає, — і все піде по - старому.

Коли зайшов Панчоха, розмови припинилися, люди мовчазно полізли у шахту.

— Ех, і жисть наша!

15

— Мар'яно! Як ми будемо жити? — мовив через кілька днів після похорону батька малий Петрик. — Що ми будемо їсти? Хто тепер гроші зароблятиме?

Набігавшись по сахалінських яругах, він, зголоднілий, заглядав у тарілки в кухні, у шаховку, шукав чогось поїсти і охав і сопів.

Мар'яна, зажурена, мовчазна, ходила тихо й несміливо, як тінь. Страшна смерть батькова приголомшила її; рухи її обважніли, стали в'ялими і повільними. Вона мимохить, не знати для чого, бралася за речі, пересувала їх, а то виходила у двір, дивилася на копер шахти, ніби когось виглядала.

Петрик розумів велике горе — він же ніколи не бачив Мар'янки такою зажуреною — і запитливо, збентеженими оченятами поглядав на неї. Потім знову протяг плаксивим голосом:

— Мар'яно! Я їсти хо - чу - у ..

Петрикове скигління повернуло її до жорстокої дійсності. Вона подумала, що і старший, Івась, скоро повернеться і теж скаже їсти. Вона розуміла, що мусить тепер стати для менших за батька і матір... Так, вона мусить подбати за їхнє життя. Але що вона може ро-

бити? Ну, вміє трохи шити, та чи багато заробить голкою? Якби хоч машина була. Правда, контора повинна виплатити за батька гроші, і вона постарається викроїти з них на машину.

— Не плач, Петрику,— сказала вона тепло, з материнською ласкою в голосі.— Я буду заробляти.— І, втішаючи себе надією, пішла до контори.

Рахівник, до котрого її направили, подав їй прочитати «акт» — великий надрукований аркуш паперу з дописаними чорнилом рядками.

Мар'яна довго читала його, мало що розуміючи. В її очах, як горобці, стрибали статті і параграфи якихось законів, мигтіли лікареві визначення, в її свідомість вривалися таємничі, як китайська грамота, слова, що їх трудно й збагнути. Кінець-кінцем, вона вичитала, що в каліцтві і смерті її батька, Данила Скуйбіді, селянина Криворізької волості, п'ятдесяти років, ніхто не винен, що стався непередбачений випадок. На кінець вона прочитала, що малолітнім синам, Іванові і Петрові, призначається пенсія по тридцять чотири карбованці і сімдесят копійок на рік, кожному до досягнення п'ятнадцяти років і що більше ніхто і ніяких претензій до товариства не має.

З розмов з людьми вона знала, що пенсія повинна бути значно більшою, і вона мовила здивовано:

— Як? Оце й усе? І шести карбованців на місяць нема? Ви подивіться там, будь ласка, порахуйте краще. Тут якась помилка трапилась.

Голомозий, не молодий уже рахівник, з маленьким, як кулачок, обличчям, поглянув спід окулярів і заходився стукати на рахівниці:

— Ніякої помилки. Тридцять чотири карбованці і сімдесят копійок кожному і ні копійки більше.

Мар'яна покрутила в руках «акт», покивала заперечливо головою й повторила своє про помилку.

— Та що ти, як папуга? — перебив рахівник. — Помилка, помилка. Ти думаєш, що їй тобі пенсія полагається? Виросла вже. — Він насунув на лоба окуляри, зиркнув на неї, хихикнув: — Тобі, дівко, не пенсію треба, а доброго мужика.

Визивно-зневажливий тон обурив Мар'яну. Вона кинула йому межі очі папір і крикнула, що хоче бачити Розмаріцу.

— Пан директор поїхали в справах, — поспішився відповісти той і додав, що директора нічого турбувати, він все знає і сам схвалив і підписав акт.

Мар'яна зрозуміла, що їй замазують очі нікчемною подачкою, і спалахнула цілим вибухом нарікань і прокльонів. Вони згубили батька і тепер обдурюють її, ще їй глузують. Вона не піде звідси, доки не перерішать справи.

Рахівник налякано замахав руками. Що вона каже! Їй дають гроші, а вона ще лається, ображає пана директора. Та за такі слова вона піде під суд. Але він зовсім розгубився, коли Мар'яна кинула на нього лютий погляд і вибухнула істеричним плачем.

В цю хвилину увійшов Шостак і почав втихомирювати. Її обдурюють? Менше дають? Можна перевірити. Він сам перегляне справу, а тільки чого ж плакати, кричати? Хлопці ще почують, скажуть: і дівчина гарна, а тільки сварлива і плаксива, і ніхто заміж не схоче брати.

— Я тобі ось що пораджу. Іди зараз додому, заспокойся, пообідай, а ввечері зайдеш до мене додому і поговоримо, і все, що належить, одержиш. Ну, помирились? — і він поляскав її по плечу.

Мар'яна недовірливо, крізь сльози слухала Шостака. Не дуже то поштиво озивався про нього батько. Але мирний тон і доброзичливе ніби ставлення до неї заспокоїли її. Вона востаннє схлипнула і притихла.

А пополудні пішла до Шостаків.

У дворі, обсаженому акаціями і бузком, прикрашеному газонами квітів, молодий лобур, старший Шостаків син Віталій, робив вправи на трапеції. Восени він мав уступати до військової школи і тепер завзято тренувався, загартовував тіло.

Побачивши Мар'яну, він підсмикав блузу, поправив широкий, з блискучою бляхою ремінь, випнув колесом груди.

— А, циганочка прийшла,— мовив фамільярно, по-парубоцькому.— Погадаємо, значить!— перепинив її у дворі.

— Мені треба бачити Филимона Митрофановича,— відповіла Мар'яна скромно і спитала, чи він дома.

— Та погадай, лубезна,— навмисне вивертав слова молодий Шостак,— скажи, яка дівчина полюбить мене, русява, білява чи чорнява, як ти. Ну?— Він простяг до неї руку.

— Одчепіться, паничу, не приставайте!— сказала сердито Мар'яна, поточившись, і, опустивши соромливо очі, зробила крок до будинку.

— Яка ж ти дика!— кинув услід майбутній Суворов,— Ну, йди, там батько тебе чекає.— Він крутнувся на ногах, підморгнув до себе і ляснув задоволено пальцями.— От дівча! Не горняшка була б, а малина.

Шостак-батько сидів у великій кімнаті, що з панікадиллом, щось рахував і записував у книжечку. З появою Мар'яни він згорнув книжечку й витяг з кишені чесучового піджака аркуш паперу: «Інструкція правління акційного товариства для ліквідації претензій у нещасних випадках з робітниками на рудниках».

«За даними лікарських звітів, за останні п'ять років,— читав він про себе,— пересічний рік робітників, що зазнали покалічень, хитався в межах... На підставі цих даних усі значні витрати, як от: за великі ампутації,

утрату очей і т. п. для робітників молодших тридцяти п'яти років товариству вигідніше ліквідувати по формі одноразових видач, ніж виплачувати щороку пенсію. Старшим тридцяти п'яти років, навпаки, в більшості випадків вигідніше видавати пенсію, бо тяжкі ушкодження дуже часто знижують тривалість життя потерпілого...

«При втраті працездатності до десяти процентів потрібно призначати пенсію; поперше, досвід каже, що така винагорода, при умові звільнення потерпілого з роботи, впливає часом стримуюче на пред'явлення безпідставних претензій і взагалі зменшує кількість претензій, і подруге, з досвіду деяких заводів і рудників видно, що дуже часто особи, ліквідовані призначенням пенсії, через деякий час не з'являються за одержанням пенсії, знайшовши собі заробіток в інших районах...

«При ліквідації родини потерпілого треба брати на увагу вік членів сім'ї і становище їхнього здоров'я. Якщо батько і мати потерпілого, які перебували на його утриманні, віком старші сорока років, то їм краще призначати тільки пенсію, бо вони, за пересічними даними, матимуть недовге життя...

«Дітям, сестрам і братам, якщо вони в дитячому віці, з огляду на високий процент смертності в цьому віці, ніколи не видавати одноразової винагороди, а виключно призначати пенсію і щороку перевіряти, чи не вмер хто, і відповідно до того зменшувати пенсію. Це буде значно вигідніше товариству, ніж видавати одноразову винагороду...

«Удовам, з огляду на можливе їхнє одруження, так само вигідніше призначати пенсію, замість видачі винагороди, бо з одруженням пенсію товариство по закону припиняє...»

Дочитавши інструкцію до кінця, Шостак узяв олівець, накидав якісь цифри у книжечці. А тоді покрутив золотим брелоком від годинника і сказав:

— Виходить, дівчино, що контора вирахувала правильно. Усе зроблено по закону. П'ять карбованців вісімдесят копійок на місяць і все. По закону,— і він розвів руками, ніби хотів підкреслити, що він би й радий прибавити, та нічого не можна змінити.

Мар'яна, ідучи сюди, настроїлась на кращий кінець. І тепер стояла ошелешена, розгублено смикала зубами край хустки, потім прошепотіла зажурено:

— Ні, це несправедливо. Я знаю, несправедливо. Як же я буду жити з малими?

Шостак, не звернувши уваги, розкрив свою книжечку, занурився і тільки зрідка кидав погляди на Мар'яну. Вона почекала, зітхнула, а тоді підвела опущену було голову, тріпнула і сказала:

— Якщо по-вашому виходить правильно, то давайте так зробимо. Старшому хлопчикові, Івасеві, вашому хрещеникові, зараз тринадцять років. Йому належить за два роки біля семидесяти карбованців. Так зробіть так, щоб контора видала їх одноразово, як винагороду, я куплю кравецьку машину і зможу якось прожити.

— За два роки вперед пенсію?— Шостак постукав пальцем по столу і розвів руками.— За два роки вперед? Цього не можна. Ти, дівчино, плутаєш. Тобі там хтось наговорив, а ти не розібрала, де звонять. Видають і одноразово, коли ліквідують за умовою, а твоїм братам призначають пенсію, так належить, і пенсії ніхто вперед не видає за два роки... Тут нічого не зробиш... Все справедливо, по закону

Остання надія розвіялась. У Мар'яни затремтіло підборіддя, верхня губа сіпнулась.

— Так багатійте ж ви сирітськими грошима! — кинула вона, спалахнувши.— Напихайте собі пельку. Може, коли подавитесь.

І, випроставшись, ступила до дверей. Шостак схопив-

ся на ноги, перепинив, підсунув стільця, похитав докірливо головою.

— Яка ж ти поровиста! З виду на матір схожа, а робиш, як твій нерозумний батько. Треба ж подумати, як жити, як краще з дітьми влаштуватись. Присядь. Поговоримо.

Мар'яна, спокушена солодкими словами, вгамувала обурення і присіла на краєчок стільця. А Шостак присунув до неї свій, почав вичитувати і повчати:

— Жити, дівчино, треба знаючи і з людьми поводитись вміючи, не ставати зразу на дибки. А послухати, придивитись, подумати, щоб чого не вийшло, якої неприємності не трапилось, зважити, як тобі краще. Я зичу тобі добра... — Він помовчав, пропустив крізь пальці довгий сивуватий вус, а тоді говорив далі: — Я зичу тобі добра, щоб тобі легше жилося, і моя думка така: старшого хлопця можна віддати на роботу, приміром, на сортировку. Хай перебирає руду. Там, правда, досить робочих, та вже я поклопотався б і його узяли б. Заробив би якусь п'ятірку на місяць собі на харчі.

Він скоса поглянув на Мар'яну. Вона сиділа насторожена і зібрана, як пружина, готова розпуститись і вдарити. Шостак помовчав, а тоді знову заговорив, почав викладати свої притаєні бажання. Його думка така, що й Мар'яні нічого дома сидіти, і вона могла б мати підходящу роботу, хоч би в них у домі. Він радився із своєю хазяйкою. Вона добре підтоптала, не може вправлятися в кімнатах. Треба дівчину, моторну. Може, Мар'яна пішла б? Робота не важка, підходяща, не пожалкувала б. Хе-хе! — і він поклав свою важку долоню їй на коліно.

Мар'яна, мов спросоння, схопилася на ноги, покрутила головою.

— Уже ж ти й неслухняна, — сказав з серця Шостак. — Я тобі добра бажаю, а ти хизуєшся. Постривай.

Якщо не хочеш у дім на постійну, то можеш приходити поробити якийсь тиждень, хазяйці треба щось пошити.

Мар'яна завагалась. Поробити якийсь тиждень? Вона подумає, порадиться дома. Може й прийде. І стрімголов кинулась у двір.

Сергій Семибрат тим часом виліз із шахти, обмився, переодягся. Смерть Скуйбиди глибоко вразила його. Йому здавалося, що він загубив рідного батька, сиротою лишився у світі. І, сповнений широкого смутку, пішов на Сахалін.

Мар'яна щойно повернулася додому і сиділа коло халупи на лавочці, під акацією, — колись батько садив. День згасав. Сонце сідало за горбами. Небосхил палав. Нагріта сонцем земля дихала, парувала. Було мляво. Пахло солодко і подразливо буйним цвітом акацій.

Сергій, привітавшись, присів на лавочку. Говорити про смерть не хотілося, — важко. А й мовчати було ніяково. Він навмання спитав, що вона думає.

Мар'яна відповіла:

— Сиджу оде, нудьгу годую, журбу сповиваю та сум колишу.

— Як думаєш жити? — перепитав він спочутливо. — Що чути про пенсію?

Мар'яна розповіла про своє відвідування контори і розмову з Шостаком і додала сумовитим голосом:

— Шостак обіцяє прийняти Івася на роботу, на сортировку, та я коли подумаю про це, так серце заливається кров'ю. Усе діти там роблять, — зітхнула, — і де їх понабирали! Сироти, кажуть, чи що, ніде, видно, діватися, і гребуться там у ямі і в спеку, і в дощ, і в мороз. Як ідуть з роботи, страшно й дивитись: обірвані, замурзані й лиця на них немає. Які ж вони нещасні!

Боже мій, боже! — Вона похитала головою і провадила: — Я хочу, щоб Івась не йшов туди, — куди йому! Хай ще рік походить у школу. Може, якось переб'ємося... — І вона, помовчавши, додала: — В Шостаків якийсь тиждень можна поробити, кличуть щось шити, а там і пенсію видадуть.

Сергій скрикнув з запалом:

— До Шостаків на роботу? Я тобі не раджу. Не ходи туди, Мар'яно!

— Чому? — вона звела на нього очі, вражена його пристрасним тоном.

— Не ходи туди, не ходи, — твердив Сергій тремтячим голосом, у якому почувалися і страх і розпач.

— Я тебе не розумію, Сергійко, — одказала Мар'яна. — Ти наче чогось боїшся? Чого? Треба ж десь мені заробляти.

— Вони тебе обдурять і знеславлять, — крикнув Сергій. — Вони тебе осміють. Ти не ходи туди! — просив він і благав. — Ти в суд на них подавай за батька, у губернію, у Катеринослав. Вони, всі кажуть, повинні виплатити на дітей значно більше. В суд на них! Хай платять!

Мар'яна підвела на нього свої великі очі, наче злякалась і здивувалась і водночас зацікавилась. У суд? Він радить у суд? Це ж треба їхати. Морока. Як би ж то знаття, що вийде.

— Я поїду за тебе! — мовив Сергій. — Поїду шукати правди на цих бузувірив. Треба боротися з ними, бо вони роблять з нами що хочуть, а коли мовчати, так зовсім запряжуть в ярма.

Мар'яна задивилася на нього, усміхнулася кутиком губ і, вражена його гнівним виглядом, сказала вдячно:

— Я й не знала, що ти такий... сміливий... хороший, — і рвучким порухом руки, ніби жартуючи, провела по його кучерях.

У Сергія серце затремтіло, затьохкало. Суворе обличчя враз звеселіло, стало лагідним і ніжним. Він увесь

спалахнув, засяяв і, не тямлячи себе, схопив її за руку, потягся до неї.

— Мар'янку ...

Вона відкинулася назад, насварилася пальцем.

— Тсс!.. Сиди смирно і не балуйся,— і, усміхнувшись, відсунулася ще трохи.

Сергій оторопів і, важко дихаючи, замилувано і не-сміливо поглядав на неї і розгублено, не знаючи, що робити з руками, мняв свою кепку.

Захід мінився, переливався. Червоногаряче полум'я блідло, рожевіло, згасало. Захід догоряв, тіні довшали, спліталися, похмурим укривалом стелилися по землі. З річки повіяв свіжий благодатний вітрець, м'які пахощі розпустилися у повітрі, пахло акацією і медом, і чебрецем, і ще якимись травмами степовими.

— Мар'янку!— вихопилось неначе зненацька у Сергія.

І коли вона повернула до нього голову, він заговорив схвильовано, раз-у-раз запинаючись. О, як би він хотів, щоб Мар'яна не знала ні горя, ні нужди, жила щаслива і весела, щебетала, як ластівка. О, як він любить її, скільки мріє про неї! Хай вона скаже одно слово, і він піде з нею хоч на край світу.

Мар'яна зірвала з акації кетяг пахучого цвіту, щипала з нього ніжнорожеві пелюстки і кидала одну по одній в рот. А жуячи, поглядала на нього крадькома, неначе боялася сполошити його. А коли він запнувся і примовк, сказала задумливо:

— Знаєш, Сергію. Давай про це не говорити. Ти хлопець гарний,— вона усміхнулася ніяково, аж дві ямочки заграли на її щоках,— ти хлопець сміливий, і ми могли б бути з тобою друзями. А що потім буде,— не знаю.

Сергієве обличчя пересмикнулося, спохмурніло. Він помовчав, потім йому пригадалася та історія з запискою і Тимошині жарти, і він витиснув ледве чутно:

— Ти любиш когось?

Вона покрутила головою, звелася на ноги. Їй треба йти до хати, і вона простягла руку, сказала коротко:

— Так що? Згода?

Він мовчазно, насупившись, потиснув їй руку і певною ходою пішов з двору. Незабаром обернувся. Мар'яна стояла коло халупи, і він крикнув їй:

— Не забудь же про суд. У суд на них, бузувірив, і мене у свідки запиши...

16

Другого дня Мар'яна сходила до містечкового повіреного і, за його підрахунками, подала позов в окружний суд в Катеринославі про виплату акційним товариством винагороди в сумі однієї тисячі чотиреста п'ятдесяти шести карбованців.

— За смерть у шахті глави сімейства,— сказав повірений,— товариство повинно по закону 2 червня 1903 року виплачувати родині пенсію у розмірі двох третин заробітку. На рік припадає 210 карбованців. А за сім років, до досягнення меншим сином п'ятнадцяти років, виходить 1456 карбованців. Цю суму суд і мусить присудити з товариства малолітнім дітям, як єдиним спадкоємцям убитого.

Чекаючи присуду, Мар'яна терпеливо зносила скруту, побивалася, сяк-так зводила кінці з кінцями: то продасть щось з батькового, то сорочку кому пошиє, то рибу на річці впіймає — продасть. Але тижні минали за тижнями, а з суду нічого не приходило, збувати нічого не лишалося і жити ставало все скрутніше.

З кожним новим днем вона все дужче сушила собі голову, як би день до вечора дотягти, перебитися, і все скупіше різала хлопцям хліба, і все частіше чула скигління малого Петрика: «Мар'яно, я їсти хочу...»

У такі хвилини біль краєв її серце, і вона в нестямі, згубивши голову, кричала: «Ну, на!.. Іж ось мене, наїдайся!» А отямившись, дивилася у куток, на покуття, де висіла ікона грізного бога,—їй робилося страшно за свої слова,—і пригортала Петрика і шепотіла ласкаво материнськими словами, повними смутку і вболівання:

— Не плач, Петрику, заспокойся. Скоро розбагатіємо. Тоді купимо багато хліба і солодку булку. Солодку і пухку та велику! Отакенну!—і вона описувала руками великий круг, а Петрик слухав, недовірливо скидав очима, примовкав і лягав спати. А вночі белькотав щось крізь сон, марив солодким, як мед, хлібом і плямкав губами.

Тож минув і другий місяць, і третій, ішов уже четвертий, а від суду ні слуху, ні духу, і Мар'яна, вившись із сил, почала втрачати терпіння. Часом вона навіть жалкувала, що не пішла тоді шити до Шостаків. Може, стара Шостачка десь у своїх багатих знайомих потім їй роботу нарадила б. Але вона була горда, не любила скаржитись і просити, і коли Сергій часом запитував її про життя, вона відповідала ухильно: «Перебиваюся»,—і неохоче позичала у нього гроші.

Одного разу її перестрів у виселку старий Шостак,—ішла з річки,—і, перепинивши, почав шпетити її:

— Судитися почала? З ким? Ти подумала? Якийсь дурень, видно, намовив, а ти й послухалася. Не з того краю, дівчино, починаєш. Нічого ти не висудиш. Жити треба вміючи.

Він скинув на неї оком, покрутив брелоком, що витикався спід розстебнутого чесучового піджака, і змінив гнів на милість:

— Ти щось, дівчино, змарніла. Не солодко, видно, живеться. Так можна по-дурному і красу свою згубити.

Він ще раз зміряв її оком, поправив вуса і запросив зайти додому.

— Поговориш з хазяйкою, вона дасть тобі дещо пошити, полагодити. Щось заробиш.

Мар'яна завагалася: Шостакова добрість — як ніж їй у серце. Краще б уже бурчав і сварився, — легше було б!

Вона нічого певного не сказала і пішла до себе, на Сахалін. Але Петрусів сумовитий погляд і його зітхання, — вона ж нічого не принесла з річки, — перевернули їй душу. І не чекаючи, доки Петрик заскиглиць, вирішила таки сходити до Шостаків.

Вона пішла і забарилася. А надвечір зайшов Сергій, і коли Петрик сказав: «Мар'яна пішла до Шостаків по роботу», — його охопила тривога.

— Почекаємо, — випустив він і присів на лавочці, запалив цигарку.

Та йому не чекалося. Він раз - у - раз схоплювався на ноги, ходив коло халупи, поглядав на дорогу і нарешті подався у виселок і далі за шахту, до Шостакового подвір'я.

Тут, близько паркана, перестрів Тимошу, — підіймався від річки. На запитання свого друга Сергій відповів, що шукає Мар'яну.

Тимоша поспішався. Він не звернув уваги на Сергіїв вигляд і сказав уже на ходу:

— Пішла туди, — махнув рукою на Саксагань. — Наче вона. Висока, у білому, з серпанку, рушнику.

— З ким? Сама?

— Наче удвох, — відповів Тимоша не зовсім певно. — Оддалік схоже на Шостакового панича, — і він, поспішаючи, пішов далі.

Сергія наче хто шпигнув у серце. Він ойкнув, здригнувся, схопився рукою за груди. Якийсь момент стояв нерухомо, з страшними очима, а тоді пустився до Саксагані.

На береги спадав вечір, тихий, теплий, голубий, як небесна блакить, що звисала над його головою. Із степу

подихав вітрець, лагідний і пестливий. На прибережних деревах унизу шепотіло листячко, але близько нікого не було.

Сергій спинився на кручі. Надзвичайна утома після першого зворушення силутала йому ноги. Кров шумувала у висках. Гострий біль, мов кліщі, стиснув йому голову. «Ой, Мар'яно, Мар'яно», — простогнав він з тоскою і упав на землю. Кілька хвилин він лежав горілиць, а в очах малювалися зрадливі картини, шепіт і поцілунки, і отрута розпливалася по тілу, туманила свідомість. Його охопили розпач і зневіра. Світ видався йому чорним, безпросвітним, як ніч. «Чи ж варто тоді жити? Для чого? Що знайдеш у цьому світі? Шукав долі, а що знайшов?» «Ой, сину, сину...» — згадалися йому прощальні слова матері. «Хай же воно сказиться, це життя! Краще вже вмерти»...

Він поповз на край кручі і, перш ніж кинутись, позирає вниз. Річка чорною безоднею зяяла за стрімким обривом, він інстинктивно хитнувся, затримався на момент, тоді почувся з річки плескіт і хтось заспівав високим тенором: «Надену плащ, с гитарой под полою»... Спів раптово, як і знявся, замовк, натомість розітнувся жіночий сміх, і Сергій стрепенувся, його пройняв електричний струм. Він схопився на ноги і бігом пустився вниз до річки.

Човен тим часом посувався вперед, то зникаючи, то вириваючи зза прибережних виступів, підходив усе ближче, і Сергій крізь хмари навислих над річкою темно-синіх сутінок уже бачив силуети двох постатей. Вони тихо розмовляли, сміялися.

Потім розмова стихла, човен пристав до берега, і висока, у чорному вбранні, з білим рушником на голові дівчина вистрибнула на землю. А слідом за нею сплигнула чоловіча постать. «Шостаків», — майнуло у Сергія в голові, він зареготав божевільним сміхом і кинувся на-

зустріч. Шостаків поточився, упав у човен і, змахнувши веслом, відплив від берега. Сергій поглянув на дівчину і остовпів: перед ним стояла довгоноса і ротата дівчина, як та відьма, що бачив восени під трьома дубами.

— Ада ... Адочка! — почувся з річки збентежений голос.

— Я... я... — промирила горбоноса і, підбравши спідниці, шмигнула берегом. Сергій перевів подих, зітхнув полегшено, неначе з його плечей звалилася стопудова вага.

— Що за мара? Розмаріцина? — і, знизавши плечима, подався геть.

Він повернувся у виселок, розгублений і сердитий на Тимошу і на самого себе, — і треба ж було бігати туди! Несподівано біля бараку зустрівся з Мар'яною.

Він поглянув на неї підозріло і винувато і спитав, звідки вона, де була.

— До Шостаків ходила?

Мар'яна відповіла веселим тоном, як колись бувало:

— Йшла до Шостаків, та не дійшла, по дорозі щось знайшла та й побігла, покотилась та й закрутилась. — Потім тріпнула маленьким папірцем і розповіла. Вона справді йшла до Шостаків, хотіла поговорити про роботу, та зустріладесятького з волості, йшов з повістками, викликають на суд. Вона взяла і для нього і сходила уже до повіреного порадитись, а це йшла до нього у барак, щоб передати.

Сергій витяг сірники, присвітив. Так, справді, його викликають свідком. І, повеселівши, зауважив:

— Ох, Мар'яно! Якби ти знала, де я шукав тебе... Тепер ти не підеш уже до Шостаків? Правда? Не ходи туди. — І він в нестямі охопив рукою її стан.

Мар'яна легенько крутнулась, вихопилась і, сяючи в темряві очима, як зорями, насварилася пальцем:

— Не давай волі своїм рукам, Сергійку.

— Якби ти знала, Мар'яно!.. — простогнав він і, схвилюваний і тремтячий, благально поглянув на неї.

— Не поспішайся, Сергійку. Ти пригадуєш нашу умову? — сказала вона задьористо. — Ми з тобою — друзі. Чи ти такий, як і всі? Я хочу, щоб мій герой був не такий, як усі інші.

— Герой? Ти хочеш мати героя?

Сергій примовк і зітхнув. А помовчавши, сказав:

— Завтра, значить, їдемо в губернію?

Мар'яна одказала: вона не знає, чи поїде. Повірений каже, що таку справу суд розгляне і без неї, там усе ясно, і що суд неодмінно присудить. А коли так, то вона, мабуть, не поїде, бо і хати немає на кого лишити і роботою треба заручитися, — може ж вона купить тепер машину.

Сергій повагався, — може і йому не треба їхати? Але, подумавши, сказав:

— Ні. Краще коли хтось буде з нас на суді. Ти собі як знаєш, а я поїду. Може, за одним заходом знайду там одного слюсаря.

Перекидаючись словами, вони непомітно опинились на Сахаліні, і Мар'яна запросила його зайти до хати. Він, усе ще збентежений, покрутив головою, пильно-пильно поглянув їй в очі, усміхнувся гірко і, попрощавшись, подався до бараку.

ЧАСТИНА ДРУГА

ХВИЛІ ПІДНОСЯТЬСЯ

1

З гострою цікавістю і хвилюванням увійшов Сергій у залу окружного суду. Перше, що йому впало в очі у просторому і притьмареному приміщенні,— це два великі, на весь зріст, портрети царів у золотих рамах. Вони стояли за зеленим столом, на підвищенні, вправлені у глибокі ніші в стіні. Один — з повними вусами і виголеним підборіддям, у черевиках, у мундирі і в соболевій опанчі на плечах — з лівого боку, другий — з короткою бородою і в чоботях — з правого. І ще уразив його вирізьблений великими літерами між нішами напис: «Правда и милость да царствуют в судах».

Тьмяне світло і напис, і приглушена мова людей, що сиділи на стільцях у залі,— усе це вйкликало у Сергія містичний страх. Щось подібне,— чомусь згадалося,— він переживав тоді, коли малим пастушком, скривджений хазяїном, пішов до церкви поскаржитись на свою безталанну долю. І як тоді читав слова про заспокоєння в царстві небесному, так і тепер, чекаючи суду, читав написи про «правду і милість» у судах.

Чекати довелося довго,— суд не виходив,— і Сергій мимохіть почав придивлятися до людей, прислухатися до їхнього гомону. Незвичайний вигляд мали ці люди, що

зібралися тут у суді: покалічені, понівечені, ніби це були ветерани якоїсь війни, хто на млинях, хто згорблений, хто з перев'язаним оком, з пошкодженим обличчям.

Он там худорлявий, молодий, ледве вуси пробиваються, парубчина підіймає ліву руку, простягає до другого долоню з якимись обрубками замість пальців. Другий тикає свою. «А моя, де моя рука?» — скрикує третій і розмахує порожнім рукавом піджачка. Він працював коногоном десь біля Юзовки на шахті «Свята Магдаліна», і там відірвало йому руку. Комісія визначила, що він втратив працездатність на п'ятдесят процентів, але він не погодився і звернувся до суду. І, розмахуючи порожнім рукавом, він скаржився і вигукував: «Де моя рука? Що я тепер зароблю? Я тепер каліка, а вони: п'ятдесят процентів! І тичуть копійки».

Тут зібралися люди різного віку і професій з Юзовки і Макіївки, з Криворіжжя і Катеринослава, вуглярі і рудокопи, слюсарі і доменщики. Покалічені на роботі і скривджені, вони звернулися з позовами до суду і, як хворі у лікарні, викладали один одному свої болі, розповідали один одному жахливі події, бідкались і гнівались і терпеливо чекали суду.

Сергія особливо вжахнув вигляд одного чоловіка, на обличчі якого не було живого місця. Все воно у ранах, покопирсане, обпалене. Товка і червона, як плівка, шкіра ледве затягала не зовсім ще загоєні рани. Одне око закрилося, ніс облупився. Він прийшов після Сергія, спираючись на плече високого, широкоплечого, у косо-воротці чоловіка, і сидів близько Сергія. Він обережно повертав голову, ніби йому щось заважало, і важко дихав, ніби йому щось пекло всередині.

— Я робив на домні підручним горновика, — розповідав він повільно і важко. — Домну треба було видути і поставити на капітальний ремонт. Це бачили всі ми,

тільки не бачив цього начальник цеху. Він вимагав усе засипати шихту і засипати, немов би, значить, все йде нормально. Ну і засипали шихту і випускали чавун. І того разу ото готувалися випустити. Подивився горновик у піч — щось не так, бачить; подивився і майстер, — тямущий майстер. Справді, щось негаразд: домна починає газувати, і вихорі у печі. Майстер тоді до начальника. Так і так, Ганс Іванович. Випустити чавун не можна, смертельно небезпечно. А Ганс Іванович, начальник цеху, з німців, значить, прибіг до домни і як напустився, як накричав. Сердитий такий, що й не дай боже, — і не приступишся до нього. «Хто не хоче робити, зараз же хай виходить за ворота і щоб нога тут більше його не була». Що ти тут скажеш? Кому ж цікаво опинитись за ворітьми? Ну і взявся горновик за бур, узявся і я, і інші. Розігнали, ударили у летку, ударили раз, два, а тут як зашипить, як загуде, — не встигли й отямитись, як зсередини вихопився газ. Так летку і винесло і всіх нас, як трісочки, порозкидало по двору. Трьох на смерть убило, а я, оце бачите...

Він примовк і в'яло, ніби його мучила спрага, поплямкав губами.

Його лихо перевищувало, здавалося, нещастя інших. Він був молодий і ще слабкий, не зовсім одужав, і кожний спочутливо кивав головою і запитував, чого ж він прийшов до суду.

Покалічений мовчав і тільки ворухив губами. Обізвався його проводир.

— Заводська адміністрація з лікарем гадають, що з утратою одного ока і з каліцтвом усього організму чоловік втрачає не більше, як сорок процентів своєї працездатності. Потерпілий, та й ми держимось іншої думки. От і прийшли сюди за справедливістю... Я тільки не знаю, чи знайдемо ми її тут... — І в його голосі почулися зневіра й іронія і наче виклик комусь.

Він насторожено озирнувся і додав притишено:

— За такі справи винуватців треба б ще під суд за злочинство віддавати, а в нас — байдуже. Покалічили людину, кинули їй подачку, поставили на її місце нового бідака і заспокоїлись. У тюрму їх за каліцтво людей! — І мужнє, з широкими вилицями обличчя його насупилося, прибрало грізного вигляду.

Сергієві сподобалась смілива мова цього чоловіка з чорними вусами і кучерявою головою. І він поцікавився, звідки вони.

— Ми тутешні, — відповів чорновусий, — з Брянського заводу імени царя Олександра третього, сина і батька тих двох, що стоять он там за столом і іменем яких судитиме тут суд.

При згадці Брянського заводу Сергій зрадів: він подумав про слюсаря Чорномора і хотів поспитатися про нього, — чи працює він ще на заводі, та почувся вигук: «Суд іде!» Всі звелися на ноги. Суд — троє немолодих мужчин, у сюртуках з блискучими гудзиками і книжками в руках — пройшов до зеленого столу. Секретар, високий, тонкий, вигинаючись, поклав на стіл купу у синіх обгортках справ, по залі заметушилися у чорних фраках, з тугими білосніжними манішками на грудях оборонці; суд розпочався.

Після розгляду позову якоїсь купчихи до відставного гвардії ротмістра про привласнення діамантів суд перейшов до Скуйбидиної справи.

Сергій, на запитання голови суду, вийшов давати свої свідчення. Спочатку він говорив про Скуйбиду. О, це чудовий був рудокоп і шахту знав, як свої п'ять пальців. Він умів ходити по темних і небезпечних ходках, як удень по проспекту, і міг би ще працювати добрий десяток років, якби не послали у той забій. Він почав оповідати про жахливі умови і байдужість адміністрації, про нехтування нею усіх правил безпеки. Але голова

скоро перепинив його, заявивши, що це до справи не стосується, і Сергій далі розповідав про аварію і смерть. Проте, виявилось, що і це не потребує доказів, бо проти смерті ніхто не заперечує. І Сергій, певний, що все ясно для суду, примовк. Що він може ще сказати? Щоб присудили дітям визначену в позові суму.

Сергій присів на своє місце і уважно поглядав на сивоволосого голову суду. Він стежив за його порухами — як той схилявся на один бік до судді, на другий — і намагався по виразу обличчя відгадати його думку. Але ось голова суду назвав повіреного рудоуправи, і Сергій побачив збоку судейського столу, біля височенького поставця, чисто виголеного, з тугим білим коміром чолов'ягу у чудернацькому, з великим вирізом на грудях і довгим хвостом, сюртуку.

Він поклав на поставець цілу купу книг, переложених усередині стрічками, випнув білосніжну і тугу, що аж блищала, манішку і, вивертаючи повільно перед себе то одну руку, то другу, заговорив скоромовкою.

Хто винен у смерті Скуйбиди? Ніхто. Смерть Скуйбиди — звичайне на шахті, хоч і прикре, явище. Трапилася одна з аварій, які трудно передбачити, як трудно передбачити грозу, повідь і інші катастрофи в природі: це форс-мажор. Про це свідчить і поліцейський протокол, potwierджений гірничим інженером. Нарешті, не компетенція цього суду встановлювати причини смерті, і він не зупинився б на цьому питанні, якби свідок Семибрат не зробив нічим невинуваних обвинувачень на адресу адміністрації. Суд, виходячи з факту смерті рудокопа, має розглянути цивільний позов його спадкоємців. Чи законний він?

Він зробив паузу, поправив чорний — бантиком — галстук, помахав перед собою хусткою і говорив далі. Чи законний позов? Він має підстави твердити, що і потерпілі і спадкоємці часто-густо пред'являють дуже

перебільшені вимоги. Навіть більше. Він знає факти, коли робітники відбивали собі пальці і нівечили ноги, щоб потім вимагати пенсію. Звичайно, він не може твердити, що й Скуйбіда навмисне заподіяв собі ушкодження, але факт безглуздої, нічим необгрунтованої вимоги очевидний. Товариство, від якого він має честь виступати перед судом, цілком законно діяло, визначивши малолітнім дітям пенсію в розмірі $\frac{1}{6}$ заробітку.

Сергій крутився на стільці, ніби сидів на шпичках. Він схоплювався на ноги і хотів крикнути, заперечити, та, зустрівши строгий погляд голови, знову опускався на стілець.

А повірений, випинаючи білосніжні груди, розмахував руками і то стримував мову, знижував голос, то знову підносив його, заливався солов'єм. Потім він розгортав книжки, згадував закони й розпорядження. Статті і томи, і сторінки так і пурхали в залі, цілим градом сипались ва голову спантеличеного Сергія.

— Отже, на підставі цих статей я прошу суд одмовити позовникові в незаконній, нічим необгрунтованій претензії.— Він зробив останній жест, витер хусткою спітніле обличчя і, вдоволений, розмахуючи чорним хвостом, сів на своє місце.

На момент настала тиша. Тільки чути було, як шелестять сторінки перегортуваних за столом книжок. Потім голова схилився до одного судді, до другого, щось сказав притишено, покивав головою, а тоді звівся на ноги і почав читати:

— По указу його імператорської величності, цивільний відділ Катеринославського окружного суду в засіданні своєму... розглянув позов...

Він читав тихо, монотонно, неначе читав собі звичайну малоцінну записку, а під кінець, трохи підвищивши голос, вигукнув:

— І постановляє: позовникові відмовити...

Сергій механічно повторював про себе слово за словом, боячись щось пропустити. При останній фразі він враз випростався, насторожив слух, — чи не пропустив чого? Голова суду уже поклав папірець на стіл і важно опустився у своє широке, з високою спинкою крісло. Сергій якийсь момент запитливо, не розуміючи — як могло це статися? — поглядав на суддів, на повіреного рудоуправи, що задоволено махав перед обличчям хусткою, на портрети царів і зітхнув.

— Чортма правди й тут. Скрізь рука руку миє...

Він хотів щось додати, та несподівано перед ним, не знати звідки взявшись, став судовий пристав і перепитав, що він говорить.

— Я кажу, — відповів чистосердно Сергій, — що і в суді немає правди, одна облуда, і отой старий за столом в одну дудку грає з брехунцем і нашими панами.

Жах відбився на обличчі урядовця. Він простяг руку, притулив долонею до Сергієвого рота і сказав з трепетом у голосі:

— Мовчи, безумець! Бо ще одне слово — і тебе судитимуть за образу голови суду при виконанні службових обов'язків і ти підеш у в'язницю.

Сергій змовчав і присів збентежений, — кому ж охота йти до в'язниці? Біль, гострий, ниючий біль стиснув йому серце. «З чим він поїде на шахту? Що скаже Мар'яні? Як вона зустріне його?» Розгублений, приголомшений, він повів очима навкруги, не знаючи, що робити, до кого звернутись за порадою, де ще можна шукати правди і захисту, і мимохіть перезирнувся з брянським робітником у косоворотці.

— От вона правда і милість, — укинув чорновусий напівпошепки і наче задоволено підморгнув оком. — Не шукати нашому братові її тут.

— А де ж її тоді шукати? — перепитав Сергій з без-

надійною тугою в голосі. — Я за півтора ста верст забився сюди, думав, хоч тут знайду, коли там її немає, аж виходить... Чи її у світі немає?..

— Є правда, — одказав багатозначно брянський. — Наша правда. Треба її шукати. Вона живе по закутках, але вона візьме гору. — Брянський витяг з кишені цигарки: мовляв, треба покурити, і звівся на ноги.

Щось дивне, загадкове вчулось Сергієві в його словах і поведженні, і він вийшов слідом за ним із зали.

— Ти наче щось знаєш, — зауважив Сергій, закурюючи цигарку у вестибюлі, і, повний цікавості, поглянув на чорновусого. Наче щось знайоме показалося йому, при яснішому світлі, в карих зосереджених, сповнених добрості очах. Він мимохіть згадав свою зустріч на П'ятихатках і спитав, чи працює там, на Брянському, слюсар Чорномор.

— А ти звідки його знаєш? — перепитав чорновусий і знову усміхнувся якось загадково у вус. А коли Сергій розповів, він ще раз уважним оком зміряв Сергія, а тоді сказав: — Так ось що, товаришу. Чорномор працює на заводі. Буває він дома надвечір. Ти приходить до нього. Він буде радий поговорити з криворізьким рудокопом. — Чорновусий затягся димом, помовчав і провадив: — Не впізнаєш? Так змінився? Помолодшав?

У Сергія не лишалось жодного сумніву. Він радісно потиснув тому руку і проговорив:

— Так це ви... ти... А я й не туди. От оказія! А я в рудокопах, як бачите, — і, зам'явшись, додав, що не раз там, на шахті, згадував його.

— Ти приходить до мене, поговоримо, пошукаємо правди, — зауважив Чорномор загадково і, сказавши Сергієві свою адресу, сховався у залі суду.

Поїзд на Долгінцево відходив уночі, і Сергій вирішив неодмінно побувати у Чорномора. «Приходь, поговоримо, пошукаємо правди» — дзвеніла у вухах його фраза, викликаючи і надії, і цікавість, і хвилювання.

Суд містився на проспекті. Сергій вийшов в алею з густих і високих акацій і тут, на лавці, розв'язавши свій вузлик, поїв, відпочив. А тоді проспектом повільно потяг на Кайдаки, де жив Чорномор.

Захоплений своїми думками, він, як і зранку, мало звертав уваги на околиці. Стояв жаркий серпневий день. Південне сонце пекло немилосердно. За алеєю, що тяглася вздовж проспекту, дзенькотів трамвай, деренчали нековані колеса дροжок, пролітали, вилискуючи лаком, на гумових шинах екіпажі, і люди сновигали по тротуарах коло прибраних вітрин крамниць. Біг трамваїв і візників, і мінливі вітрини, і людський потік, — усе це перепліталось одно з одним, мерехтіло, стрибало і вертілося в очах Сергія, як у ярмарок на каруселі.

Згодом його зір прикували до себе вершечки цегляних димарів і чорних задимлених труб. Вони виповзали спереду, в далині, зза дахів будинків, росли, підіймалися; їх ставало щодалі більше. Цілий ліс їх он виріс над кварталами міста, погрозово, мов велетенські стовпи, підноситься в височінь, підпирає небо. А там показалися уже башти, одна, друга, третя, — Сергій опинився біля Брянського заводу.

Там, за високими цегляними, як мури, парканами, звідки витикалися дахи корпусів і підносились башти домен, дзвеніло, гуло, гуркотіло. Густі хмари чорного диму клубочилися над трубами, затагали собою і синє небо, і сонце, і простір. Дрібна, як осіння мжичка,

кіпоть і чадний гар сіялись на будинки, на землю, на пожовкле листя миршавих акацій. А там, де башти-домни, здіймалася, як мариво, жовто-пісочна пилюга і щось з страшним гуркотом падало, осідало, бурхотіло. Гарячим повітрям тягло тоді звідти, зза мурів, на вулицю, на будинки.

Сергій довго стояв біля заводу, слухав невпинний і страшний його гуркіт, дивився, як звідти, через широкі ворота, викочувались довгими валками платформи, навантажені рейками, залізом, кованими для мостів фермами, різним знаряддям.

Незрозуміле почуття, сполучене з подивом і цікавістю, і бажання зазирнути туди, побачити таємниці цього чудовиська, охопили його. Незабаром пронизливо, аж у вухах залящало, загув, заревів гудок, другий, і на вулицю крізь розчинену будочку ринули робітники: молоді, безвусі, і вже літні, з червоними, наче підсмаженими обличчями, з бородами, прибитими сивиною. Сірі засмальцьовані косоворотки, сині легенькі піджачки, промащені, як у рудокопів, червоно-бронзові якісь кацавейки, — усе це творило одну могутню, грізну масу.

Вони йшли безперервно, цілим потоком. Сотні і тисячі їх. І Сергій, що кілька хвилин поглядав на них, придивлявся, шукав неначе когось із своїх друзів, мимохіть подумав про страшну розповідь горновика і суд, і нещастя. Світ видався йому, як ніколи, незрозумілим і дивовижним. «Скільки їх, робітників, тут, на заводі, скільки їх на шахтах, роблять, стогнуть і бідкаються, а на їх шнях сидять Шостаки і глузують і зневажають. Ні, все у цім світі зроблено щось не так, хтось підстроїв навмисне, і вийшла ненормальність...»

Підхоплений одним із потоків, він покотився по кайдацьких, задимлених, пилюгою затягнутих, з маленькими будиночками, вуличках.

Чорномор був уже дома. У косоворотці як і на суді,

підперезаний вузеньким ремінцем, у черевиках, він привітно зустрів гостя й заходився ставити на стіл тарілки, виносячи їх з другої кімнати. І доки він порався, Сергій устиг оглянутись по кімнаті. Ліжко коло глухої стіни, стіл, кілька стільців, маленька етажерка з кількома книжками і портрет на стіні не молодого, з сивою бородою і великою гривастою головою, мужчини, — це й усе, що кинулося йому в вічі. Нічого особливого і нічого зайвого.

Але у вікна з різних сторін виднілися чудові картини. На південь стояв Брянський завод. Чорні конструкції домен, велетенські циліндри кауперів і лісдимарів злітали вгору над низенькими будиночками Кайдаків, над передчасно пожовклим листям сухотних дерев. А з другого боку, на північ, вилискував зелено-металевими і синіми водами широкий Дніпро. Високі труби заводів стирчали там за Дніпром, за пісками, на Амурському березі. І Сергій, вражений надзвичайним видовищем, поглядав то в одне вікно, то в друге.

— Дивишся на наші і не наші заводи, — обізвався Чорномор. — Сідай но ближче до столу та підкріпимось.

І коли вони випили по чарочці і закусили, Сергій, на запитання Чорномора, почав розповідати про життя-буття рудокопів.

Чорномор слухав, мотав собі щось на вуса, спочутливо кивав головою. Спокійне обличчя його раз-у-раз ставало зосередженим і напружено-нетерпеливим. Здавалося, він і сподівався саме це почути, і дивувався.

— Так життя, виходить, у вас невеселе? — проговорив він згодом, коли Сергій примовк. — Робите, вибиваєтесь з сил і мовчите?

— Життя наше нікудишнє, — підкреслив Сергій. — Мабуть, гіршого уже і не буває; живемо наче на каторзі, як ото в пісні співається.

Він узявсь долонею за щоку, як співав колись Скуй-біда, і завів притишено - журливим тенором :

День і ноч ми работаєм,
Наче в каторзі сидим,
День і ноч ми со свечами
Смерть таскаєм за плечами.

Потім зніяковів, примовк: «Не виходить»,— і безнадійно махнув рукою, а тоді знову почав скаржитись, викладати шахтарські болі.

— Не живемо, а страждаємо. Смерть таскаєм за плечами. А випаде неділя чи якась свято — карти, сварки, горілка. Люди запивають своє горе.

— Так, так. Запивають своє горе, а воно, як море,— укинув Чорномор.— Ну, і що ж ви думаєте?

— Аж страшно робиться, як подумаєш. Ні світку того не видає, ні просвітку. Наче ми богом і людьми забуті і нікому ніякого діла немає.

— Не кажи,— перебив його Чорномор.— Єсть люди, що боліють вашими болями і борються за ваше визволення. Вони були і в вас; правда, їх порозганяли. І тепер, мабуть, єсть, треба тільки їх пошукати. Ти сам що робиш?..

У вікно упала рухлива тінь. Хтось проскочив двором. Чорномор насторожився. З другого ходу цокнула клямка, і в кімнату зазирнула голова молодої дівчини. Вона хотіла щось сказати і враз сховалась за дверима.

Чорномор вийшов до другої кімнати. Жіночий голос притишено щось розповідав. Потім почувся слова Чорномора: «О десятій на Дніпрі?» Він знову повернувся, налив ще по одній і знову запитав Сергія, що він думає та що робить, щоб з ярма визволитись.

Сергій розвів руками. Що він робить? Хіба він знає, що треба робити? Блукає у якійсь темряві, скрізь бачить безправство, а як вийти, як вибратись у світ?

— Так, так. Блукаєш у темряві.

Чорномор звівся з стільця. Він то дивився у вікно на завод, то кидав погляди на Сергія. Потім несподівано спитав його, що він читав з книжок, які газети бувають у них на руднику.

Сергій подумав про «Ключи щастья», єдину прочитану книжку, і йому стало соромно. Що він читає? Нічого. Так хіба, випадком, трапиться яка книжка або занесе хто часом у барак газету «Копейку» там або «Русское Слово».

Чорномор усміхнувся собі в вуса і докірливо похитав головою.

— Гарний же крам завозять до вас на рудник. Ну, звісно, з ним ти багато не заживеш.

Він заклав руки за спину й заходив по кімнаті щось міркуючи, крадькома поглядаючи на свого гостя.

— Що ж треба робити? — скрикнув Сергій схвильованим голосом.

— Треба зняти полуду з очей,— мовив з притиском Чорномор, спинившись перед Сергієм,— розбити ярма, що давлять нам шиї, порвати, потрошити всі пута,— і в карих очах його заіскрилися вогники, і обличчя набрало грізного вигляду.

Обоє помовчали. Чорномор дивився у вікно, на завод, на хмари чорного диму. А Семибрат несміливо зиркав на нього. Здавалося, він хотів щось спитати його і не наважувався, уражений його мовою і гнівним виглядом.

— Ми — правдисти, лєнінці,— мовив знову Чорномор.— Наша партія, партія більшовиків, гуртує робітників і всіх тих, хто хоче розбити ярма і визволитись із капіталістичного полону. Ми кличемо всіх робітників під прапор революції і кажемо: знімайте полуду з очей, організуйтеся, єднайтесь, готуйтеся до штурму, до повалення капіталістичного світу. Та не слухайте там,—

насварився він пальцем,— усяких базікал від меншовиків і інших політиканів. Вони прикидатимуться вашими друзями, торочитимуть вам про парламент і інші буржуазні блага, посилатимуться при цьому на Америку, Францію. Знайте, що це — сама облуда. Французький парламент що ваша Дума, де верховодить чорна сотня на чолі з дворянськими зубрами та попівськими мракобісами.

Він примовк, пройшовся по кімнаті, поглянув на чорні хмари диму, що клубилися над Брянським заводом, і провадив далі:

— Алеж більшовики — може хто скаже вам — теж беруть участь у Думі. Так. Ми маємо там кілька своїх депутатів, обраних робітничими центрами. Але ми нічого не чекаємо від Думи, не покладаємо на неї ніяких надій, бо там найскромніший законопроект, що поліпшував би становище робітництва, відкидається мракобісами. Ми використовуємо Думу лише як місце, звідки можна через голови правителів звертатися до робітництва,— і він заговорив про революцію, в полум'ї якої згорить старий облудний світ і постане новий, без царів і панів.

— Так візьміть же мене! — крикнув Сергій з запалом, весь спалахнувши. — Щоб жити і боротись під вашим прапором.

Чорномор ніби чекав цього. Він ще раз зміряв свого гостя пильним поглядом і сказав:

— Але знай: жити під нашим прапором — справа небезпечна. Якщо на шахті дізнаються, що ти належиш до «правдистів», тебе звільнять з роботи і ти можеш лишитися без хліба. А коли ти спробуєш повчати робітників, тебе схоплять як небезпечного чоловіка, що підриває священні основи держави. Тебе не сплять на вогнищі во славу господа бога, як це робили за часів «святої» інквізиції, але ти неминуче опинишся у в'язниці і з тебе досить виточать крові. Тебе можуть звіль-

нити, але за тобою по твоїх п'ятах, як тінь, блукатиме архангел у гороховому пальті, стежитиме за твоїми вчинками і словами, аж доки ти не втечеш. А коли ти почнеш закликати до страйку і повалення царату, тебе кинуть на каторгу, засудять на вічне заслання у холодних пустелях далекої півночі, і ти, як неokaєнний, разом з розбійниками і душогубами, з кайдавами на ногах підеш тричі проклятими расейськими етапами міряти шляхи.

— І це все за правду? — перебив його Сергій. — Що ж! Хай судять! За правду не гріх і потерпіти. Все одно ми не живемо, а мучимось.

— Ти правильно говориш, — Чорномор вдоволено поплескав його по спині. — Пролетарі не мають чого втрачати, окрім своїх кайданів, а здобути можуть цілий світ. І здобудемо! Робітники уже прозрівають, піднімаються. Хвилі революції знову підносяться, гуркочуть. І не спинити тепер їх нікому.

Він вискочив з кімнати у двір, а незабаром повернувся з купою добре замусолених і пошарпаних книжечок.

— Почитаєш сам і іншим передаєш, хто підходящий і надійний. — І він сунув їх Сергієві у торбинку.

Сонце тим часом упало десь за Кайдаками. Сірі тіні лягли у дворі за вікном, у кімнаті потемнішало. Хрипкий дзвін годинника почувся за дверима у другій кімнаті. Чорномор насторожився. Неспокійна рисочка лягла на його обличчі. Йому треба поспішати на засідання. Він накинув на плечі піджак, взяв кепку, і вони разом вийшли у двір.

На вулиці Чорномор озирнувся, витяг з кишені маленький друкований папірець і передав Сергієві.

— Слухай, товаришу, — сказав він на прощання, — на цю адресу випишіть собі нашу газету. А коли щось буде неясно, зверніться у Долгінцево, вам недалеко,

пошукайте машиніста Мусія Непийводу. Він вам допоможе.— І, потиснувши руку, Чорномор пустився вниз до Дніпра.

Сергій обережно, згорнувши удвоє, засунув папірець у кишеню, взяв під пахву вузлик і, збуджений, повний думок і радісних передчувань, ніби перед ним одкривалася дорога у новий світ, пішов на станцію.

3

Того самого дня, по обіді, Розмаріца де-Пулянж зайшов до кабінету в конторі рудоуправи, щоб розглянути пошту.

Він байдуже, з сонним виглядом покрутив у руках один пакет, другий, відкинув недбало набік і взяв третій. Його увагу притягла марка закордонної фірми, і він розірвав конверт. І враз його довго і наче пожмакане обличчя, з короткими і жорсткими, з сивиною, вусами, ожило. Він витяг з кишені білого піджака пенсне на золотій пружинці, начепив на перенісся.

«... Якщо гер директор згоден взяти на себе таке зобов'язання, то товариство просить негайно сповістити всі умови», — дочитав він останні рядки і зняв пенсне.

З хвилинку він сидів нерухомо, потім знову начепив пенсне і почав перечитувати: «Німецьке товариство металургійних заводів... три мільйони пудів руди...» — смакував він кожен рядок: «... терміново, протягом шести місяців... з доставкою в Миколаїв. Якщо гер директор...»

Перечитавши лист, він поклав його на стіл, заховав у кишеню пенсне. А тоді обіперся головою об спинку високого крісла, закинув, за звичкою американських спортсменів, ноги на сидіння другого крісла і утопив очі в стелю.

Розмаріца де-Пулянж міркував і вираховував.

Три мільйони пудів?.. Не легко, звичайно, вивезти додатково три мільйони, коли під естакадами немає запасів. Алеж дурень хіба одмовиться від такого замовлення. Для чого ж тоді мечі ламали, наперекір «Продамет'у» домагалися безмитного вивозу руди за кордон? Вони мусять узяти це замовлення. Чи справляться? Мусять справитись. Треба подумати про нові проходки. Побільше б таких замовлень, тоді легше буде торгуватися і з «Провідансом» і «Юніоном»...

У такому становищі вдоволення і радісних мрій і застав його Шостак. Филімон Митрофанович сів напроти у крісло, поклав на стіл перед Розмаріцею розгорнену газету «Биржевые Ведомости» і ткнув рукою на шпальту.

— Пописують,— сказав він багатозначно і занепокоєно,— що наближається криза. Щоб не докотилась і сюди...

Розмаріца ліниво зняв ноги з крісла і недовірливо сковзнув оком по рядках статті.

— Дурниці пишуть,— кинув він безапеляційним тоном і відсунув газету.

Шостак витріщився своїми баньками на управителя, ніби дивуючись його безпечності, і знову тикнув пальцем у газету.

— Професор Туган он пише, що в Іваново - Вознесенську уже закрилося п'ять фабрик і в Москві закриваються, текстильні, і щось не гаразд у машинобудівній.

— Хай пан професор собі пописує,— одказав Розмаріца з іронією в голосі.— А тільки нам, шановний Филімоні Митрофановичу, нічого турбуватися. Кон'юнктура для нас лишається незмінно доброю. Навіть ще кращою, ніж раніше. Пан професор, певно, чогось не врахував.

Він витяг з кишені сигару, обережно зрізав кінчик і, одкинувшись на спинку крісла, запалив сірника. Примруживши очі, він задоволено смоктав сигару, ніби відпочивав по обіді, потім заговорив про кон'юнктуру по-

вільно і розважно, тоном дипломата, добре обізнаного в справах.

— Політичне становище, шановний Филимоне Митрофановичу, дуже сприятливе для рудної промисловості. Безумовно. Чому? Тому, що Європа давно вже переживала таке хистке становище, як тепер. Подивіться на Балкани — це постійне вогнище усяких дипломатичних непорозумінь. Не встигли союзники добити турецького ведмедя, як посварилися між собою, і там починається друга балканська війна. Чим вона закінчиться — не важко передбачити. Болгарів поб'ють їхні недавні союзники, про це вже свідчать успіхи сербів. І союзники добре общипають Болгарію. Алеж Австрія ніяк не хоче, щоб Сербія зміцнилась на Адріатичному морі. Вона вже загрожує втручанням і чекає слушної хвилини, щоб кинутись на неї. Безумовно!..

Він пустив димок і враз, ніби щось його занепокоїло, поклав сигару на краєчок столу, узяв газету і кинув оком на «телеграми». Потім знову відкинувся на спинку крісла, закинув ногу на ногу і застиг на момент, вдоволений, здавалося, і собою і всім, що відбувалось навколо і в цілому світі.

— Ви розумієте, — мовив він далі, дивлячись повз Шостака на блискучий носок свого черевика, — що російський цар не стане спокійно дивитися, як Австрія прибиратиме до рук добрі шматочки з турецької спадщини. Недарма ж царі здавна мріяли про Константинополь. І недарма бюджет на армію цього року збільшився на колосальну суму. Звичайно, Росія виступить у високій ролі оборонниці братів-слов'ян. А що робитиме тоді Германія? Ви, може, звернули увагу, недавно в газетах була звістка, що рейхстаг ухвалив законопроект про збільшення мирного складу армії з шести сот до восьми сот тисяч чоловік. Що ж? Хіба це робиться тільки для парадів, для розваг коронованих осіб у свят-

кові дні? У це їй дурні не вірять. А коли взяти на увагу, що Франція збільшує строк служби у війську і позичає Росії гроші і Клемансо та Пуанкаре мріють про реванш з німцями за поразку у 1870 році, то ви розумієте, чим все це пахне. Безумовно...

Розмаріца узяв у рот сигару, запалив її, пускаючи димок, задумливо помахав черевиком.

Шостак уважно, з шанобливим виглядом слухав управителяву мову. «Голова!» Але водночас цей француз, що більше прожив у Росії, дивувався його своєю безтурботністю до можливої війни.

— Так ви гадаєте, — перепитав він, — що Німеччина обов'язково почне проти нас війну разом з Австрією?

— Я не знаю, хто почне, — відповів Розмаріца. — Я кажу: становище в Європі дуже хистке. Троїстий союз озброюється, але не відстають і держави троїстої згоди. У повітрі запахло порохом і металом. А для цього потрібна руда. І нам, повторюю, нічого боятися кризи. Навпаки. Ось, маємо! — Він схопив із столу аркушик білосніжного паперу, урочисто помахав ним у повітрі і поклав його на стіл перед Шостаком.

Шостак спід лоба, як бик на червоне, позирнув на аркушик, помережаний звивистими літерами готичного письма, і запитливо, нічого не розуміючи в ньому, позирнув на управителя.

— Що? Три мільйони пудів руди? Терміново німецьким заводам? — повторив за Розмаріцею і виричав витрішкуваті очі, а повне, одутле обличчя відбило і вдоволення і збентеженість. — Три мільйони пудів? З німцями, значить, будемо воювати і німцям будемо постачати, щоб було чим воювати?

Він постукав пальцями по столу, задумався, ніби не все ясно укладалося в його голові, ніби чогось вагався, і знову підвів очі на управителя.

Незрозуміла гримаса відбилася на обличчі Розмаріци.

Вона приховувала і лукавство, і нетерпіння, і бажання поглузувати.

— Ви пропонуєте відмовитися од цього замовлення? Може, порадимо звернутись у Дубову Балку або до Калачевського? Хай вони візьмуть, зароблять?

Але Шостак уже цілком опанував себе. Одмовитись від такого замовлення? Як так можна? Альберт Карлович жартує. Що ж то за хазяї з них будуть, якщо почнуть відмовлятися од таких замовлень.

Розмаріца вдоволено, з єхидною усмішкою покивав головою і мовив безапеляційним тоном:

— Замовлення треба взяти. Безумовно! Мова йде тільки про те, як підвищити видобуток?

Він дістав із столу папірця з цифрами добутої руди, надів на перенісся пенсне і заходився вираховувати. Потім, відкинувшись на спинку крісла, міркував і ніби радився.

Найпростіший спосіб підвищити видобуток — це поставити нові артілі. Люди знайдуться, щодня блукають, набиваються. Але їм не вигідно ставати на цей шлях. Поперше, справа з житлом. Не будувати ж нових бараків? Звичайно, десяток - другий можна б десь розтикати по старих. Живуть же на інших рудниках по три чоловіка на двох койках. Але може наїхати санітарна комісія з губернії, щось наговорить, і буде зайвий клопіт. Краще б обійтись без прийому.

Він помовчав, а тоді продовжував:

— Три мільйони на півроку — збільшення на 25% теперішнього видобутку. Прибавка солідна, але вправитись можна і своїми людьми. Як ви гадаєте, Филимоне Митрофановичу?

Шостак недовго думав.

— Що за питання? Ну, звісно, управляться. Трохи доведеться того... — Він стиснув кулак, — і вправляться. Розцінки зимові можна раніше встановити, потім над-

урочні роботи завести, кожен захоче зайвий карбованець заробити, і витягнемо.

Розмаріца зняв пенсне, примруженим оком поглянув на Шостака, покивав задоволено головою і застиг на кріслі. Шостак засунув у кишеню чесучового піджака «Биржевые Ведомости» і намірився йти, але завагався, ніби йому щось муляло, а тоді пропустив крізь пальці довгий, з сивиною вус і сказав натяком:

— Діла наші, виходить, слава богу, а я вже турбувався... Треба, знаєте, Альберт Карлович, подумати нам тепер і про господній боржок.

Розмаріца запитливо підвів свої вицвілі, наче скляні, очі.

Заклавши минулої осені на свої кошти церкву, Шостак сподівався, що контора видасть на побудову певну суму. Розмаріца, проте, не поспішався, і Шостак вирішив скористатися з нагоди.

— Треба церкву, Альберт Карлович, скоріше будувати, бо отець Амвросій скаржиться, що він досі ні копійки з контори не одержав. Справа важлива, бо, знаєте...

Розмаріца знову запалив сигару і хвилинку мовчазно, з задоволеним виглядом пускав угору димок. А Шостак провадив:

— Треба відпустити, бо, знаєте, у нас ще нічого, спокійно, а в інших, чути, не зовсім благополучно, люди виходять з покори, слово ієрея...

— Добре, добре, — сказав Розмаріца, — добудуємо і церкву, хоч я думаю, що церква допоможе проти крамоли стільки ж, як молебень допомагає беззбройним триматися проти гармат, — і він, усміхнувшись, почав далі розглядати пошту.

4

Поїзд на Долгінцево прибув опівдні. Сергій почував себе в доброму настрої, піднесеним, захопленим, — він усе ще перебував під свіжим враженням розмови з Черно-

мором. Непокоїла його лише зустріч з Мар'яною. Що вона скаже йому про суд? Як житиме далі з малими братами? Але бідою біді не допоможеш,— треба порадитись з нею, щось придумати, і він із станції завернув на Сахалін.

Мар'яна спочатку не йняла віри. Сергій жартує? Вона ж так упевнена була в виграші свого позову. Потім спалахнула:

— По-їхньому таки сталося! По-шостаковому вишло. Таки правду сказано: у кого карман повніший, у того й суд правіший. Бодай їх халера покорчила!

Після першого вибуху обурення вона притихла, зажурлася. Що вона тепер буде робити? До кого їй тепер вдатися? Невже ж таки хлопцям на роботу йти, на ту прокляту сортировку ставати? Ох, бідна моя головонька!..

І Мар'яна натомлено, наче зів'яла, опустилась на лаву.

Сергієві стало жалко. Мар'янине бідкання краяло йому серце, а судове ошуканство викликало і лють і обурення.

— Ти не журись, не сумуй,— сказав він м'яко, спочутливо і водночас бадьоро.— Щось придумаємо. Скоро увірветься і Шостакам, скоро і на нашій вулиці свято буде, і потанцюємо...

Мар'яна, уражена його голосом, підвела на нього очі. Сергієве обличчя пашіло рум'янцем і завзяттям, ясні очі дивились сміливо і замріяно. Він видався їй незвичайним, ніби виріс, перетворився і змужнів.

— Не журися, Мар'яно,— казав він загадково і впевнено, усміхаючись ледь помітно, ніби радів з якоїсь несподіваної думки.— Ми щось придумаємо; ти придбаєш собі машину, і хлопці зможуть вчитися. Ми сьогодні про це поговоримо. Та приховай у себе оцю торбинку, бо в барак її брати не зовсім безпечно. А ввечері ми зберемося і поговоримо.

Мар'яна нічого не розуміла. А серцем почувала, і Сергій вигляд, піднесений і замріяний, підкреслював, що з ним сталося щось надзвичайне. І втихомирившись, вона помацала руками торбинку, знизала плечима,— шелестить, нічого їй не розбереш.

— Торбинка не проста, золота,— укинув Сергій з пустотливою міною.— Бережи її, як зіницю ока, і нікому не показуй до вечора.— І, залишивши Мар'яну заінтригованою, збудораженою, подався у виселок.

А ввечері, ще засвітла, прийшов на Сахалін Прокіп Кухаренко, а згодом і Тимоша з гармошкою. Поклавши гармошку на лаву, він заговорив, моргаючи сивими бровами:

— Таки висудив. Погуляємо, значить. Ні! От ті, бабушка, і Юр'їв день. А я думав, Сергій привіз торбу грошей, такий у нього важний вигляд. «Приходь, каже, ввечері, посидимо»,— і гармошку взяв.

Мар'яна зашарілась, зніяковіла з своєї бідності. Хай пробачать їй, у неї сьогодні немає чим частувати. І додала:

— Це Сергій щось надумав і торбу привіз, тільки не ту,— і, спохватившись, притулила руку до губ.

Ось прийшов і Сергій,— довга сіра косоворотка, підперезана ремінцем, на випуск, дешеві черевики на ногах, але вигляд святковий. Блакитні очі дивляться одверто і привітно, обличчя, з чорним пушком на губі, зосереджене і замріяне. Він наче помолодшав, і рухи стали певнішими. Він привітався баском і попросив вибачити, що запізнився. Чекав Сільвестрова. Хотів його запросити, та Сільвестров десь забарився.

Сергій опустил на вікна завіски, наче він тут найстарший, попросив засвітити лампу і моргнув до Мар'яни. Вона швидко метнулася з хати.

Веселий Тимоша презирнувся з похмурим, не по літах поважним Прокопом. Ні, цей Сергій, видно, щось

привіз. Щось знає. Навіть малий Петрик, ускочивши в хату, мнеться коло дверей, блимає оченятами, вичікувально поглядає на Сергія, — він же обіцяв привезти йому пряника.

— Аякжеж, — жваво згадав Сергій, а тоді витяг з кишені два пряники: один великий, у золотій зброї коник, а другий — півник з червоним гребенем.

— От тобі, Петрику. Сідай верхи на коника і їдь спати, а як півник заспіває, прокидайся і вибігай гуляти.

І тільки Петрик, зрадивши, схопив пряника, як у халупу повернулася Мар'яна з торбинкою у руках і усміхнулася, ніби кажучи, що і вона щось знає.

Сергій узяв торбинку, став до столу, підкрутив трохи гніт у лампі і, коли всі підсунулись ближче до нього, підвів голову і сказав:

— Товариші!

Слово прозвучало незвично, тепло й урочисто, ніби в цім слові приховувались і обіцянка, і надія, і глибокий, ще не зовсім збагнтий зміст. І всі притихли, застигли в чеканні.

— Товариші! Чи можна далі так жити? Скрізь по заводах, по шахтах і по селах стогін людський. Скрізь багатії, Шостаки, Розмаріци та Байбураки, обплутали робочих людей і, як павуки і вампіри, смокчуть їхню кров. Узяти хоч би нашу шахту. Робимо день і ніч, від зорі до зорі, а що маємо? Мозолі самі. Товариші! По заводах і фабриках уже гуртуються люди, кують свою зброю, щоб у слушний час стати до бою проти буржуїв. А що робимо ми?

З незвички Сергій хвилювався і запинався. Але голос ішов з глибини, від самого серця, тепло і щиро, — так говорить людина, що багато пережила і передумала, що збагнула себе, і життя, і своє місце в ньому.

Його слухали уважно і ніби дивувалися: звідки він

узявся такий? А Мар'яна раз - у - раз підіймала довгі вії і дивилася на нього крадькома, пильно і здвигувала плечима: «Поїхав один, повернувся інший. Ну, зовсім інший».

Сергій розв'язав торбинку й виклав на стіл кілька книжок у червоних обгортках, добре замусолених і обшипаних по краях,— не один, видно, десяток людей устиг прочитати їх. Тут були: і «Маніфест Комуністичної партії», і Енгельс — «Від утопії до наукової теорії», і В. Ільїн — «Розвиток капіталізму в Росії».

— Ось для нас ліки і перша зброя,— мовив Сергій далі,— а подарував її нам слюсар з Брянського заводу. Знімайте, каже, полуду з очей, ставайте під прапор революції, щоб скинути царів і панів і своє царство соціалізму настановити. От до чого життя йде...

Тепер кожен уважно обмацував книжку, перечитував назви, зазиравав нетерпеливо всередину, поглядав на Сергія і ніби запитував: що ж далі робити?

І Сергій вів далі, вже більш спокійно і впевнено, поважно рукою розмахуючи.

— Одно слово, годі нам плакатись і мовчати, а треба тут гурток мати, де можна було б і книжки почитати і поміркувати про всякі справи, як, значить, з буржуями боротись... Ось про це і мова. Хто, значить, хоче у гуртку бути, щоб людей будити і за робоче діло воювати, за майбутнє царство соціалізму?

Він примовк, замріявся, ніби дивився у незнаний загадковий і привабливий світ, у царство соціалізму, і в синіх очах відбилася і радість, і задума.

— Друг мій Серьожа,— сказав, розчулившись, Тимоша.— Я давно вже почуваю, що світ не такий, не по правді робиться в ньому, а де та ниточка, отой ричаг, щоб ухопитись за нього — не видать, ходиш як би в темноті. Ти правду говориш: полуда,— і він замигав синими бровами.

— А коли полуда, — підхопив поважний і не по літах серйозний Кухаренко, — то годі байдики бити, під трьома дубами пропадати, а давайте гуртом за діло братись, як ото каже Сергій.

При згадці «трьох дубів» Сергій зненацька зиркнув на Мар'яну. Та вона і оком не повела, наче і не чула, сиділа серйозна, задумлива, щось переживала. І, вже уіймавши на собі Сергіїв погляд, сказала не зовсім сміливо:

— А я?.. а мені? Щоб разом за світ робочий боротись...

— І ти, і ти, Мар'яно?! — скрикнув Сергій радісно і здивовано, не то перепитуючи, не то запрошуючи її. А тоді витяг з кишені маленький друкований папірець з великими літерами на ньому: «Поширюйте робітничу газету «Правда» — і сказав:

— Як брянський слюсар, що подарував книжки, більшовик, одне слово, тієї партії, що має газету «Правда» і бореться проти буржуїв за робітниче діло, радив нам читати «Правду», то треба нам її мати для гуртка...

І всі, підхопивши Сергієву думку, тут же скинулись по двадцять копійок, на два місяці. Викликало деяке вагання і навіть сперечання — на чию адресу виписати? Прокоша хотів би на барак, Мар'яна на свою адресу, на решті погодились, що виписує Тимоша на адресу шевця, у якого він наймає тепер куток: і до пошти ближче, і безпечніше.

Якусь хвилинку по цьому всі сиділи в урочистій тиші, ніби кожен розумів і думав, що відтепер починається для нього нова путь, інше життя, сповнене нових обов'язків, труднощів і небезпек.

Раптове шарудіння сполошило тишу, — з кухні визирнув Івась, блиснув чорними, як вугілля, очима. Перестрівшись поглядом з Сергієм, він зніяковів, зам'явся.

— Правда? — вигиснув він нерішуче, глибокодумно, ніби і вражений і зацікавлений.

— Правда, — відповів Сергій так само коротко і поважно. — Наша правда.

Вони ще раз перезирнулися, Івась зітхнув, задумався і, як рівний, підійшов до столу, почав переглядати книжки.

А Сергій, щось згадавши, подумав і заговорив. Треба їм ще одну справу розв'язати: де вони притулок матимуть, щоб у гурті почитати і порадитись і з новими людьми поговорити?

— Може, в Мар'яни? — закинув поважний Прокоша. — Що скаже Мар'яна?

Мар'яна, звичайно, не заперечує. Навпаки. Будь ласка. Хата в стороні, ніхто й не подумає, і в хаті ніхто не заважатиме.

Сергій, здавалося, тільки цього і чекав. На його думку, хата підходяща. А щоб походеньки не кинулись кому в вічі, треба тут відкрити кравецьку майстерню.

Мар'яна поглянула на Сергія. До чого це він веде? Яка може бути майстерня? А Сергій, не звертаючи уваги, помацав короткі, ледве помітні, як пух, вуси і провадив поважно:

— Егеж, кравецьку майстерню. Де взяти машину? Вона коштує дев'яносто один карбованець. Одному купити важко, а четверо можуть стягтися. Тим більше, що можна на виплату, на кілька місяців.

Він дістав гаманця, витяг з нього п'ятикарбованцевого папірця і кинув на стіл, ще й срібла додав і підкреслив:

— Тоді в очі нікому не впаде. Люди ходять з роботою, і Мар'яна заробіток матиме, і гроші згодом поверне.

І доки Прокоша мацав у кишені, меткий Тимоша вже

встиг покласти на стіл свою частку. Сергій порахував, засунув гроші у кишеню і сказав діловитим тоном:

— Хай Мар'яна напитує роботу, завтра «Зінгер і компанія» приставлять машину,— їхній агент обіцяв,— і він задоволено поправив свого чуба, потім навмисне, щоб надати своїм словам поважності і ніби безсторонності, опустив очі на стіл, на книжки і спитав, чи будуть сьогодні читати.

З кухні, ледве пересуваючи ногами і кліпаючи сонними очима, вийшов Петрик, позіхнув і поліз на піч, де мурликав кіт. Різкий, незрозумілий звук розітнувся десь за халупою.

Усі принишкли, прислухались. Потім Кухаренко відгорнув завіску і визирнув у віконечко. Чорна ніч стояла надворі і над ярками, і над річкою вниз.

— Уже пізно. Волосожар он високо підбився,— сказав він, опускаючи завіску.— А вдосвіта треба на роботу.

— В такому разі вечір закінчуємо,— обізвався Тимоша і взяв гармошку, закинув ремінь на плече.

— Заховай же, Мар'яно, книжки до другого вечора,— мовив Сергій і підвів на неї свої очі, затримав на хвилинку, ніби хотів щось сказати, спитати, і тільки зітхнув якимось глибоко і незрозуміло.

А Мар'янка повернула на нього великі, як зорі, сяючі очі й опустила повільно, почервонівши, і усміхнулася про себе загадковою, їй одній, а може і Сергієві, зрозумілою усмішкою.

А коли хлопці попрощалися, вона, загасивши лампу, якусь хвилину стояла коло халупи, слухала, як сміялась і плакала гармошка, дивилася на темносинє небесне полотно, мільйонами блискучих зір погаптоване, і думала: «Як він змінився. Поїхав один, повернувся інший, ну, зовсім інший, просто не впізнаєш».

І на Сахаліні поживавішало. У Мар'явинній халупі з'явилася кравецька машина; почали навідуватись люди: то рудокоп принесе сорочку пошити, то жінка з виселка зайде — треба платтячко дівчині змайструвати. І Мар'яна знімала мірку, розпитувала, піддакувала і сідала за машину. А ввечері збиралися гуртківчани і читали вголос книжки. Часом Тимоша приходив з гармошкою, тоді розважались за двором, танцювали.

Чекали ще «Правду». Було вирішено — перший же номер, як одержать, Тимоша принесе у барак і там читатимуть з рудокопами.

Сталося це в неділю, уранці. Люди в третьому бараці, поснідавши, почали розходитись. Сергій думав одвідати Мар'яну. Він горів бажанням піти з нею у степ, на Саксагань, погуляти, погомоніти, — адже відколи він приїхав, йому ні разу не пощастило побути з нею удвох: то робота, то товариші.

І раптом у барак увійшов Тимоша з гармошкою в руках і з таємничо-пустотливим виглядом. Він моргнув оком Сергієві, сів до столу, розімкнув гармошку.

— Ану-ну! Тимоша, заграй! — почувлися голоси. — Утни веселої! — і кілька рудокопів підійшло до столу.

Тимоша озирнувся, зненацька ніби опустив очі під стіл і витиснув:

— Щось там лежить? Газета, чи що? — Він нахилився, підняв і проговорив з лукавим блиском в очах: — «Правда». Диви!

Сергій тремтячими руками захопився за газету, повернув раз, удруге, і повільно, розтягуючи слова, щоб більше чуло, прочитав: «Правда. Рабочая газета, С. - Петербург... 1913 год». Потім поклав на стіл: «Дивіться, люди добрі».

І те, що «Правда» і що робоча газета, — усе це не

абияк зацікавило рудокопів. Дехто, з грамотніших, перебирав губами, читаючи великими літерами видрукований заголовок, хто мацав руками за край, а хто просто пробігав очима по шпальтах.

— Ану, хлопці, хто з вас уміє? — сказав рудокоп, що хотів веселої музики. — Послухаємо, що воно там за правда.

Тоді Сергій розгорнув газету, жадібними очима пробіг по заголовках. «Робітничий рух», «Політичні страйки», «На шахтах і рудниках» ... — зарябіли в очах хвилюючі, багатозначні, повні таємниць заголовки. Не знаючи, з чого почати, він ще раз кинув оком на сторінки і нарешті спинився: «На шахтах і рудниках».

— «Життя у нас на шахті, — почав він читати притишено допис з вугільної шахти, — у Щербинівці дуже тяжке. Робимо ми на дільниці під доглядом десятника. Десятник П. — елемент грубий і мало тямущий, який править в руках адміністрації за батіг. І цю всю функцію він виконує дуже добре, тільки те й робить, що кричить та штрафує. Штрафує і за те, що раніше прийшов, і за те, що скло у лампочці тріснуло, і за те, що не дав хто йому хабара ... А вилізеш з шахти — ніде і відпочити, у барак страшно й заходити — бруд і блощиці, і тісвота, люди під нарами на цементі валяються ...»

Рудокопи, притаївши подих, слухали близькі, зрозумілі й хвилюючі слова. А тим часом підходили інші, схилялись до кола, підставляли насторожені вуха. Помурі, червоно-бронзові обличчя ставали зосередженими і напруженими.

А Сергій, опанувавши свій голос, читав далі спокійно і урочисто, з наголосами і паузами.

«На дільниці мокро і парко, а напиться нічого. Не так ще давно, у п'ятому році завели, стояли діжки на замках, наливалася чиста вода. Тепер головний інженер скасував. Це, каже, збиточно. Лишилась одна діжка

відкрита, і з тієї оце витягли дохлого пацюка, так що люди обходять її. І охочіше, якщо немає своєї пляшки, п'ють із породи...»

— Та це ж про нас пишуть,— перебив рудобородий лопаточник Сільвестров, підійшовши до столу.— Свята правда.— І підставив руку до вуха, щоб чого не пропустити.

Згадка «про нас» умить передалася іншим, людське коло зітхнуло, ворухнулось, зосереджені обличчя по-жвавішали.

— У нас ще гірше, ніж там,— зауважив хтось з гурту.— У нас ніколи води у діжках не ставили. По забоях люди шукають, червону п'ють. А діжка на замку — підходяще діло.

— Ну, конєшно, а то як нап'єшся з породи, так живіт як бубон, хоч музику вибивай, і гурчить тобі і в грудях мутить до того, що і їсти потім не хочеться.

Посипались згадки і обурення. Кожен хотів щось уставити, зауважити. Сергій навмисне примовк. А Сільвестров уже крикнув нетерпеливо, щоб читав далі; всі притихли, і він знову заглибився у газету.

— «Одного разу завалилася крепа і придавила кріпильника. Треба було негайно вивезти покаліченого нагору, подати допомогу. Заявили штейгерові, а той і каже: «Не будемо ж заради нього гнати кліть, пожде, поїду нагору, тоді візьму і його»,— і нещасний цілі чотири години мучився під землею».

Слова жорстокі звучали гостро і погрозово. Люди тиснулись, зітхали, кивали головами і говорили про своє життя, роботу й неполадки.

— А в нас крепа! Які стойки на крепу дають? Тин годиться підпирати, а не породу, де мільйон якихось пудів... Чи довго триматиме? Все шкодують копійки, а ти трусишся там, щоб не поховала тебе порода.

— А баня? На що наша баня похожа? Курник у лю-

лей кращий. І води ніколи не вистачає. Вилізеш з шахти весь червоний, у руді, на сатану схожий, а обмитися чорт - має де!..

— Та що баня? Он, житло гірше за всяку стайню. В доброго хазяїна коней у кращому держать. А тут ще й карбованця з получки вивертають...

«Получка»? І мова мимохить зайшла про заробітки. Які заробітки! Робиш - робиш, думаєш одно, а підеш за получкою — виходить інше. По інших шахтах хоч книжки завели, записують, а тут і книжок немає. Що хочуть, те й роблять...

Сергій вслухався і притакував, і радів. А згодом, коли гомін трохи ущух, заговорив розважно, неначе з газети вичитував:

— Що й казати, наше життя не життя, а єгипетське рабство. Не живемо, а горюємо. А чого? Того, що ми темні і кожен думає: моя хата скраю, я нічого не знаю, і немає в нас профспілки, і не боремось з експлуататорами, зносимо всі їхні витівки і всяку несправедливість.

— А ти спробуй, — укинув хтось з гурту, — і підеш з торбою по світах. У них гроші і сила.

— Їх тисячі, нас мільйони, — зауважив поважно Кухаренко.

— То вже так, свята правда, — мовив Сільвестров і задумливо запустув руку в бороду. — Свята правда, тільки хто його знає...

Він крутив бороду, хитав головою і поглядав у газету і чогось ніби вагався.

Гомін знявся знову. І раптом у барак увійшов Панчоха. Він озирнувся, смикнув головою в один бік, у другий і пустився до столу.

— Гуляєте спозранку? Гуляйте! Нагулюйтесь, бо скоро і по неділях робитимемо, тоді не до гулянок буде.

Він спинився біля рудокопів, що тісним колом замикали стіл і мовчазно, насторожено дивились на нього,

витяг довгу шию, зиркнув через голови на стіл і зарепетував:

— Читають? Я й не туди. Люди гуляють, розважаються,— неділя,— а вони читають. Що тут у вас?— І він знову витяг голову, зиркнув на стіл і скрикнув:— Ти, халамидник?

Тимоша, перестрівшись з ним очима, прибрав безневинного вигляду і сказав:

— Я, Онопріє Сидоровичу. Читаємо тут, як би сказати, про нас і про вас.

— Бреши, халамиднику!

— Йй-же, правда! Пропечатали. Харош, пишуть, у вас, цебто у нас, десятник господін Панчоха. Медаль обіщають скоро почепити.

Панчоха підкрутив вуса. Він і вірив і ні. Здавалося, йому і кортіло самому послухати, і водночас він боявся.

А Тимоша поважно узяв із столу газету, почав читати повільно, трохи запинаючись і дещо прибавляючи від себе:

— «Десятник у нас на північній, господін Панчоха, людина груба, малотямуща, тільки й уміє що лаятись, править у руках адміністрації за батіг, і ці функції, треба віддати йому справедливості, виконує добре...»

Стриманий сміх почувся в гурті. Панчоха витяг голову, закричав несамовито:

— Прокламація! Хто завіс сюди прокламацію?

На момент усі привишкли. Дехто з рудокопів поточився від столу до койки. Тоді Сергій сказав спокійно:

— Яка прокламація? Газета із Санкт-Петербурга, із самого, значить, города, де цар живе. Бери і виписуй.— І він, перегорнувши шпальти, почав читати адресу.

Панчоха розгублено смикнув вусами, протиснувся ближче до столу, поглянув спід лоба на заголовок і закричав:

— «Правда»? А хто дозволив її виписувати і тут чи-

тати? Директор знає? Питалися у директора? Само-
чинство. Звідки взялася?

— Сорока-білобока на хвостикіу принесла,— укинув
Тимоша під загальний сміх рудокопів.

Тут Панчоха не стерпів, зафурчав, махнув через го-
лови довгою, як граблі, рукою і, схопивши газету, по-
дався до дверей.

Це сталося так несподівано, що ніхто не наважився
ні відповісти, ні заперечити. Та й що скажеш? І вже
коли Панчоха опинився за дверима, Кухаренко кинув
похмуро:

— Подався наш десятник кудись ябедничати. Улетить
комусь,— і він поглянув на Тимошу.

Тимоша промовчав, а відповів Сільвестров. Торгаючи
свою бороду, він розвів руками і сказав здивовано:

— І газета будто законна, а як серчає. За живе, ви-
дать, бере. То-то — правда!

Рудокопи, задумані і стривожені, почали розходитись.
Тимоша узяв гармошку і вийшов за барак, поглянув
запитливо на Сергія.

— Люди ще в путах,— сказав Сергій.— Але добре
слово — що добірне зерно, дасть свій проріст.

Куди бігав Панчоха з газетою — невідомо, але за
кілька днів у виселку з'явився якийсь загадковий тип,
у кепці, низько насунутій на лоба, з неспокійними
очима. Він блукав коло бараків, виходив до річки і на
Сахалін, не то роздивлявся, не то когось виглядав.
А разом з тим перестала приходити і «Правда».

І здивований Тимоша під час обідньої перерви пішов
на пошту довідатись про газету.

На запитання — чому не привносять «Правди»? — по-
штальйон, сортуючи листи, понуро мугикнув під ніс:

— Немає, то й не привносять,— і додав не менш за-

гадково і незрозуміло: — Іжджай за своєю «Правдою» у Петербург. Там, може, дістанеш.

Така відповідь, звичайно, не задовольнила Тимошу, і сиві його брови заворушилися неспокійно, полізли на лоб.

— Мені ніколи їздити, ти кажи толком. Я передплатив газету на шахту і хочу одержувати її тут.

Поштальйон підвів на нього очі, помовчав, — йому, видно, і кортіло чимсь похвалитись і чогось вагався. Зрештою мовив:

— Ти краще мовчи. Забудь свою «Правду». Що, ти хіба не знаєш, що за вашу «Правду» б'ють? — Він озирнувся, чи нікого близько немає, і додав напівпошепки:

— Я тобі по секрету скажу: «Правду» забирає поліція, і ти дивись там... щоб чого не трапилось і з тобою...

Тимоші нічого не лишалося, як виляється. Але він був не абияк уражений, коли, повернувшись до шахти, почув, що його викликають до контори.

«Дивись, який знатний став», — подумав він з кислою гримасою.

У конторі рахівник подав паспорт і розрахунок: ти, мовляв, знаєш, в чім річ.

Тимоша зам'явся, це було для нього як сніг на голову. Він подумав: «Чи не піти поговорити до директора?» А потім махнув зневажливо рукою і взяв розрахунок.

— Що ж тепер ти будеш робити? — захвилювався Сергій, вислухавши Тимошину розповідь, і натякнув, що гурток обміркує справу, — доки він улаштується, щоб якось...

Тимоша не дав докінчити і заговорив безжурно, зворушений товариською увагою:

— Нічого, якось обійдеться. Я думаю, що мені краще забратися звідси. Куди? Ну, хоч би у Дубову Балку. Тамтешній десятник якось зманював, сподобалась йому гармошка. Якщо приймуть — будемо одну лінію держати.

І Тимоша попросився. Ввечері того ж дня з оклунком за плечима, де містилось усе його добро, і з гармошкою в руках він потяг на Карнаватку, щоб їхати у Дубову Балку.

6

Усі ці події, особливо поява непевного, підозрілого своїм поведженням типа, збентежили Семибрата. Він подумав про обережність і вирішив на деякий час припинити читання у Мар'яни книжок і взагалі не появлятися на Сахалін. Непевний тип, правда, швидко, з від'їздом Тимоші, зник, і Мар'яна вже похвалялася поглузувати з Сергія, з його перебільшених страхів, та раптом на її голову — і не снилося — упала біда.

По обіді Мар'яна сиділа одна в халупі; хлопці, повернувшись з школи, подались кудись гасати. Вона сиділа за машиною, закінчувала роботу і наспівувала стиха жартівливу пісеньку про хорошого мельника, що меле гречку без грошей:

Меле, меле, шеретує,
Обернеться — поділує.
Такий, мати, мельник,
Такий, мати, добрий.

Машина весело хурчала, пісенька безжурно і тихо лилась, Мар'яна навмисне, щоб скоротити час, розтягувала слова і усміхалася про себе. І несподівано до хати зайшов Шостак, — празниковий вигляд: синій на ньому костюм, щоки чисто виголені, повні, з сивиною, вуса підкручені по-козацькому.

Він важно переступив поріг, тримаючи в руці невеликий квадратний, акуратно зложений пакунок, і сказав: «Здрастуй» ні строго, ні привітно, ніби хотів підкреслити поважність свого становища. І кинув оком по хаті.

Мар'яна і здивувалась і насторожилась. Чого б йому? Вона спинила машину, поклала на неї руки і вичікувально підвела очі.

— Дай відпочину,— одказав Шостак, намагаючись триматись вільно, і, присівши на лаву, помовчав, придивився, а тоді похитав докірливо головою.

— Шиєш? Пучки собі шпигуєш? Час і життя по-дурному марнуєш ...

Мар'яна опустила довгі вії на очі, позіхнула, схилилась на машину. Шостак покрутив вуса, поворушив губами, ніби чогось вагався, а тоді провадив:

— Дивлюсь я на тебе, дівчино, і думаю, що нічому ти не навчилася, і стає тебе жалко. Хіба ж тобі отут у злиднях сидіти, свою молодість у цій халупі за голкою марнувати? Тобі з твоєю вродою у шовках та в кружевах ходити!

Мар'яна почервоніла, подумала: «До чого ці турботи про неї?» А серце тріпнулося, почуло щось недобре.

— Ви щось хотіли сказати?— мовила вона строго, натякнувши, що їй ніколи, що вона має кінчати роботу.

Шостак зробив кислу гримасу. Не подобалась йому Мар'янина стриманість. Він сердито і нервово поторохтів пальцями по лаві, а тоді розв'язав пакунок.

Товкий, білий у смужечках шовк заграв, захвилювався в руках. Шостак розпустив трохи, з аршин, підніс ближче до Мар'яни.

— Бачиш, модистко,— сказав він пиховито. — Діло таке, щоб ти пошила мені сорочки, заробиш собі копійчину, а то, мабуть, у тебе з роботою не густо.

Мар'яна покрутила головою. Яка з неї модистка? Вона шиє просто, з дешевої матерії. А за таку роботу боїться і братись. Хай краще хтось інший пошиє, у містечку.

— Ну, ну! Чого там! Пошиєш. Я тобі добре заплачу. Шовку тобі на плаття принесу.

Мар'яна зрозуміла, що не робота цікавить Шостака,— це тільки приключка. І одказала строго, нетерпеливо. Ні, вона просто шиє і бере недорогого, і шовкових сорочок таки не візьме. Вона звелася на ноги, накиннула на голову косинку. Їй треба йти у виселок,— навмисне придумала, щоб одв'язатись од непрошеного гостя.

— Та ти не огинайся. Пошиєш, як умієш. Ну, мір'яй! — Шостак звівся на ноги, підняв руки.— Мір'яй! Добре заробиш. Ну, яка ж ти нетямуща! — І він по-парубоцькому штовхнув її плечем, а тоді, наче звенацька, схопив її за стан.

Мар'яна затремтіла, затрусилась, щосили смикнула плечима і, вихопившись, рвонулась до дверей.

Шостак не сподівався на такий вчинок, розгубився, як шалений, витріщив очі, крутнувся по хаті, потім вискочив слідом за нею у двір і гримнув:

— Постривай, дівко. Не поспішайся. Маю до тебе важливе діло.

З яруг поблизу халуни почувся хор дитячих голосів. Цілий гурт хлопців з галасом, чути було, караскався вгору. І Мар'яні стало спокійніше. Вона затрималась і, вся червона, метаючи іскри, озирнулася.

А Шостак витер хусткою обличчя і сказав тоном грізного судді, ніби перед ним стояла велика грішниця:

— Подейкують люди, що ти тут зборища непристойні та гульбища завела, за які тебе ніхто по головці не погладить. Що тут у тебе робиться?

Мар'яну кинуло в жар, потім вона зблідла, зів'яла, як лист у задуху на сонці. Образа і тривога, сполучена з побоюванням, охопили її в перший момент.

«Що він має на увазі? Гурток? Він знає уже про їхній гурток? Але чого ж тоді «гульбища»? Чи, може, тільки догадується? Хоче щось вивідати?»

Опанувавши себе, вона підвела опущену голову, заговорила обурено. Які гульбища? Які зборища? Вона ні сном ні духом не відає. Це якісь лихі, завидючі люди пустили дурний поговор. Це якась напасть на її бідну голову. Звісно, приходять люди, приносять роботу, посидить хто іншим разом. А щоб зборища?

Вона скаржилась і ображалась, потім, упевнившись, що він таки не знає про їхній гурток, перейшла в наступ. Кому яке діло, хто до неї заходить у хату? Хто має право її ображати, винуватити в якихось непристойних зборищах?

Шостак був задоволений, що зачепив Мар'яну за живе. Він поглядав на неї масними очима, обмацував її по-стать, крутив вуси. Він не втрачав, здавалося, зальотницьких намірів і водночас загрожував їй.

— А таке, дівко, що рудоуправа повинна знати, що на її землі робиться, хто чим займається і як живе. І коли що,— то може і виселити звідси, і халупу розвалити. Отаке наше діло.

Мар'яна наїжилась.

— Як то виселити? За що? Хто має право руйнувати мою хату? І хата, і земля під хатою — це наша земля. Криворізька громада відвела її батькові у вічне користування. І вам до неї зась!

Шостак засміявся дрібним сміхом, аж брелок від годинника затанцював на череві під розстебнутим піджаком.

Ваша земля? Та вона знає, що волость давно передала її товариству і земля значиться на їхньому плані, і якщо досі ніхто їх не чіпав, то завдяки йому. Він сам, з приязні до покійної її матері, стримував управителя. А тепер він не стане його відговорювати. Для кого? Для чого? Для сварливої і невдячної дівки!

Мар'яна спалахнула. Як? Їхній шматок, що громада віддала на вічність, уже на рудоуправських планах? Це

якась брехня. Вона нікого не пустить сюди, піде шукати на них управи, у волость, у суд на них напише. Але при цій думці обличчя пересмикнулось, вона пригадала. Давненько це було. Років, мабуть, з сім, люди гомоніли: «Шостак писаря з волості могоричить, видно, землі якісь собі прирізає». Ще й батько тоді щось турбувався, лаявся, та й втихомирився.

І світ наче перевернувся, і ґрунт захитався під ногами. Вона налякано, як сліпа, помацала перед собою руками, наче шукала, об що обіпертись. Біль і гнів, і розгубленість відбилися на її обличчі. Вона проковтнула гірку сльозу, що зрадливо навернулась в око, і наче в безпам'ятстві скрикнула:

— Та що ви хочете від мене?

Шостак відчув свою перемогу. Він ступив ближче до неї, розплився масляною усмішкою, аж синюваті, чисто виголені щоки стали лискучими.

— Треба тобі, Мар'яно, бути розумнішою, слухатися людей, що знають світ і життя, а не брикатися. Ти не багатирка якась.— І додав м'якше:— Ти там пошиєш мені, а я потім зайду і тобі на плаття принесу,— і він ступив ще ближче до неї.

Мар'яна затремтіла, одступила на крок. А в двір з шумом і гиканням на довгій паличці з конячою головою ускочив Петрик. А за ним на таких же баских кониках влетів цілий загін молодих шахтарських кіннотчиків і галоцом промчав попід халупою.

— Слухаєш, Мар'яно? — сказав Шостак, насупившись.

Мар'яна, що стояла нерухомо, раптово наче прокинулась, метнулась у хату, потім вибігла назад з матерією і, вся червона і гнівна, розмахнувшись, шпурнула шовком Шостакові межі очі.

Шостак, нагнувшись, підібрав шовк, кинув загрозово: «Постривай же, дівко, пожалкуєш»,— і вийшов з двору.

Кілька днів по тому Мар'яна почувала себе стомленою, безпорадною, просто приголомшеною. Вона мало рухалась, і рухи стали млявими, обважвілими, а обличчя строгим, засмученим. Вона сідала за роботу, пускала машину, шерхотом колеса хотіла заглушити біль і образу. Вона машинально заводила якусь пісню, щоб розвіяти тривожні думки. Але робота не йшла, пісня уривалася. Вона раз - у - раз підводила голову, виглядала у вікно, виходила у двір, озиралася. Передчуття, що це не все, що має ще щось трапитись, тривожило її спокій, душило її груди.

У такому стані смутку й пригніченості і застав її Сергій, зайшовши в неділю вранці на Сахалін, і занепокоївся. Такий вигляд, пригадав, вона мала після смерті свого батька.

— Що з тобою, Мар'яно?

Вона стояла коло вікна, дивилася у двір, де розважалися хлопці, і нічого не відповіла. Тільки підвела довгі вії, поглянула на Сергія, наче кинула йому жаривку.

— Та ну бо, скажи, що сталося?

— Та що ж. Це так...— випустила вона стиха.— Приходив Шостак, говорив, що я тут непристойні вечірки влаштовую, і загрожував виселенням,— буцімто земля їхнього товариства.

Нервова дрож труснула Сергія, і він скрикнув запально:

— Знову Шостак? Я його вб'ю!— І він стиснув кулак, погрозив у вікно, у бік шахти.

— Що ти, Сергію? — злякалася Мар'яна.— Хіба можна таке казати!

Він знітився. «Справді, це вихопилося зненацька. Алеж той паскудник скрізь своє рило соває, заважає людям жити...»

Він схилив голову на долоню і так сидів біля столу, важко дихаючи. Потім поглянув на Мар'яну. Вона стояла все ще задумлива, строга й чарівна, як ніколи. І серце Сергієве тріпнулось, застогнало. Як би хотів він розвіяти її сум і мовчанку, пригорнути до себе, заспокоїти розвеселити.

— Мар'яно,— сказав він тепло і схвильовано,— ходім звідси.

— Куди?— повернула до нього голову, зацікавилась.

Він і сам ще не знав куди. Просто кудись. Тільки б не лишатися тут. І враз йому згадалася порада Чорномора: пошукати у Долгінцевому, на випадок потреби, машиніста Непийводу. І він запросив Мар'яну прогулятися у Долгінцево, розповісти Непийводи про історію з газетою, порадитись про роботу.

Мар'яна визирнула у віконце, на двір, де буйними пасмами рухливого проміння стелилося вересневе сонце, і погодилась не вагаючись.

Вона накинула на голову, обплетену важкими косами, легеньку, прозору з серпанку косинку, і вони залишили халупу.

День випав гарний: тихий, ясний, повний блакиті і яскравого сонця. Такі дні бувають на півдні України у вересні. Небо ясне, ні хмаринки. Блакить прозора і ніжна. А сонце, тихе, ласкаве, наче пестить і голубить і цілує, як мати дитину.

Сергій задоволено простягав руку, наче ловив сонце, і вичікувально й лагідно зазирає Мар'яні в очі. А вона лишалася все ще стриманою і зажуреною і наче байдужою до всього навколишнього і все думала про своє.

Скоро, поминувши яруги та вибалки, вони вийшли у широке поле.

Ліворуч, мов гадючка, звивалася, вилискувала і вигрівалася на сонці Саксагань, утворюючи цілий пів-

острів — Галковський Кут, укритий кущами та грушами. Праворуч ішов степ; на стернях і перелогах там і там ходили отари овець, паслися гурти худоби. Залізничні рейки часом вибігали зза горбів на переліг, зникаючи знову в улоговинах,— тут проходила вітка, що сполучала саксаганську лінію через Карнаватку з Долгінцевим.

Сергій і Мар'яна йшли малопротоптанною стежкою між Саксаганню і переліжною землею. Кущі шипшини і терну, наїжившись, стирчали при дорозі. Зрідка там і там, як вартові, зустрічалися старезні, розложисті і дуплясті дикі груші й кислиці. Осінні листя на грушах вигравало чудовими фарбами. Ніжнорожеві кольори переходили в яскравобуйні. Оранжево-жовті перемішувались з густочервоними, як кров, з багровими, як полум'я. Тут переливалися тисячі тонів і відтінків. Дерев горіли і не згорали.

Сергій вдихнув на повні груди повітря, гострого, запашного: пахло сонцем, землею, і листям, і наче свіжим, щойно з печі хлібом і сказав:

— Як тут гарно, Мар'яно!

Він намагався чимсь зацікавити, розворушити супутницю, розвіяти її сумовитий настрій. І, побачивши під деревом кислички, вибрав кілька жовтогарячих, наче зовсім вистиглих, і подав їх Мар'яні покуштувати.

Мар'яна взяла на зуб і враз зажмурилась, скривилася, аж голова затрусилася і сльози навернулись на очі. Тоді сердито шпурнула на землю.

— Вона така ж добра, як її теперішня хазяйка і майбутній хазяїн ...

Сергій спитав, що вона каже, про яких хазяїв. Мар'яна ледь усміхнулася, наче прокинулася, і тріпнула головою, розвіюючи смуток.

— Та про кого ж? Про паню Диконську. Це її земля з кислицями. За річкою панів Галковських, а тут — Диконської. А далі пішли землі Шмакової, Доброволь-

ської, а там Хариних, Харченків. Тут на сто верст, аж до самих П'ятихаток,—махнула рукою,—усе панське; куди не ступи,—усе панське.—І додала:—Кажуть, оця земля з кислицями скоро буде Шостакова. Він купує у Диконської, чи що.

Сергій подивився в далечінь, куди Мар'яна махнула рукою, і покивав головою.

— Усе чуже, усе панське!.. І коли вони нагарбали стільки!?! — І згадав при цьому Черкащину.

І йому стало чогось сумно, не по собі. Степ наче похмурнів, барви на деревах зблідли, втратили свою принадність і красу, і сонце наче притьмарилось, похолодішало.

У степу тим часом знову стали попадатися вибалки і горби, і яруги, а в далині показалися уже вершечки пристанційних дерев. І раптом увагу наших мандрівників привернуло незвичайне видиво. Зза горбів виринув автомобіль, заблищав на сонці лаком і, коливаючись, почав крутитись по степу. То він ішов просто на Саксагань, то раптово повертав в один бік, у другий, то знову кидався на Саксагань. Автомобіль робив головоломні петлі, наближався, віддалявся і мов човен у бурхливому морі, то підіймався, то опускався, лишаючи за собою цілі хмари сизого диму. Ось він повернув ще раз, підстрибнув і схилився набік. У ту ж мить спід колес вишмигнув заєць, крутнувся розгублено і, прищуливши вуха, промчав близько від Сергія, беручи до ярків.

А заразом з автомобіля вискочили мисливці: двоє військових і третій цивільний, у чорному з широкими крисами капелюсі, і з галасом пустилися за зайцем.

Мар'яна подивилася на мисливців і засміялася.

— Та це ж пани Галковські, ті самі, що за річкою їхня земля і рудник. Живуть у Петербурзі, приїхали, видно, в гості до брата. От кумедія!

Вона піднесла руку до лоба, — сонце сліпило, — і спід долоні поглянула ще раз, і раптово її обличчя насто-рожилось, зблідло, і вона випустила стиха, налякано:

— І Шостаків син з ними, — той, що в юнкерах, — позаду плентається.

— Ну?

Сергій з незрозумілою цікавістю подивився на нього. У військовій блузі з погонами, з мисливською рушницею на плечі і патронташем, він плував ногами, поспішаючи за більш моторними — офіцером і чорним капелюхом. Зрештою відставши, спинився і забурмотів:

— Так ви його і впіймаєте. Дідька пухлого ви впіймаєте зайця...

Він повільно, похитуючись, обернувся, витріщив очі, побачивши сторонніх, а тоді підійшов ближче і заговорив п'яним голосом:

— Мар'яна? І ти тут? Це дуже мило. Я дуже радий. Я про тебе і Нікола говорив. Нікола! — гукнув він у простір, у бік ярків, куди бігли мисливці. — Ти, циганочка, дурочка. Тобі б десь розважатись, танцювати. Ти — красуня. Ну, погадай!

І, примовляючи, він простяг до неї долоню, схопив її за руку. Вона смикнулась назад, а наперед виступив Сергій і сказав:

— Не чіпайте, паничу. Ми йдемо своєю дорогою. А ви йдіть своєю.

Шостак зробив презирливу гримасу, став у войовничу позу: голову гордовито закинув назад, рушницю поставив перед себе і, тримаючи її за дуло, зміряв Сергія з ніг до голови.

— Шахтар? Ступай до річки, обмий своє рило. Поворот наліво. Арш! А циганочка буде з нами, покатаємось. — І він ступив до Мар'яни.

У Сергія подборіддя затрусилось, він зробив крок, заступаючи собою Мар'яну.

У ту ж мить Шостак схопив з землі рушницю й відскочив. Але перш, ніж устиг вистрілити, Сергій щосили ударив його по руці. Рушниця брязнула на землю, і вони зчепилися врукопашну. Добре одгодований Шостак розмахував кулаками, мітив у груди, у серце, в обличчя, а Сергій, щуплий, костистий і жилавий, моторно крутився навколо нього. Вони налітали один на одного, одскакували, падали, вертілися по землі, схоплювались і знову дубасили один одного. Нарешті Сергій схопив його своїми міцними, як обценьки, руками,—недарма ж він на балді працював,—і, кружляючи, наблизився до обриву. Шостак осатаніло сипав удари, але збагнув небезпеку запізно. Сергій востаннє, зібравши всі свої сили і зненависть, крутнув навколо себе, і важкий Шостак, зриваючи груддя глеюватої землі, перевертом полетів у яр.

Сергій, задиханий від напруження, обтрусив піджачок, схопив повітря, помацав рукою комір косоворотки і скривив губи: розірваний комір звисав на груди, жодного гудзика, щоб застебнутись.

Він несміливо, з розгубленим виглядом, тримаючись однією рукою за пазуху, поглянув на Мар'яну.

— Я ось... підожди,—і не встиг він озирнутись, як Мар'яна вихопила у себе з плаття голку, шарпнула його за плече і заходилася швидко зашивати.

Сергій стояв як заморожений, а вона вже востаннє махнула голкою, відірвала нитку й легенько пхнула його в груди—«готово». А сама, відскочивши, засміялась, дзвінко, задьористо.

— Ну, який же ти, Сергійку... герой...

Вона підвела на нього свої великі чорні очі і наче обпалила його. Мліючи, він хитнувся до неї, простяг руку. І коли в нестямі охопив її стан і притиснув до себе, вона, покірна і лагідна, схилилась йому на плече.

Гучний постріл вивів їх із забуття. Сергій стрепенувся, усміхнений і радісний.

В далині, понад ярками, йшли двоє мисливців. Вони верталися назад. А внизу, у ярку, вовтузився Шостак і охав, і лаявся, і стогнав, намагаючись на чотирьох вибратись угору.

— Куди ж нам тепер? — сполошилась Мар'яна. — І, поправивши нашвидку розкуйовджену голову, озирнулась навколо, ніби шукаючи порятунку.

— Ти не бійся, моя люба, — сказав Сергій гордовито. — Що було, те бачили, а що буде, побачимо. — І, побравшись за руки, вони швидко і легко, мов на крилах, пустились на Долгінцево.

Поблизу виселка вони ще раз озирнулись. Мисливці крутились біля автомобіля, там здіймався сизий димок.

Сергій зневажливо, з виглядом переможця, махнув рукою, позирнув на Мар'яну, і серце в нього затріпотіло, затьохкало, і млюсть пішла по всьому тілу. З затуманеними очима він знову ступив до Мар'яни.

Та вона усміхнулась, одступила і, пустивши бісика, насварилася пальцем.

— Ох, Мар'яно, — простогнав Сергій. І обоє, схвилювані і мовчазні, скоса поглядаючи одво на одного, подалися шукати машиніста Непийводу.

8

Добре покрутившись біля депо, вони знайшли будинок, де мешкав машиніст Непийвода.

Їх зустріла на ганку старенька жінка із списаним зморшками обличчям, з добрим виразом старечих очей і сивим волоссям на лобі. Вона відповіла, що сина немає, поїхав на машині у Катеринослав.

— Немає. А ми ж забилися звідки! — мовив з жалем у голосі Сергій. — Нам же його так треба бачити.

Старенька змiряла його i Мар'яну очима i спитала звiдки вони. «Не тутешнi?» — i, подумавши, звелiла пождати. Вона сховалася у кiмнатах, а за хвилину вийшов кароокий, широкоплечий, з чорною бородою, у косоворотцi мужчина. Сергiй з подиву остовпiв, потiм з радiсним вигуком кинувся вперед.

— Як бачиш, знову змiнився, у старики пошився,— мовив чорнобородий, i, потиснувши Сергiєвi руки, побатькiвському поплескав його по плечу.

Це був Чорномор.

На запитання Сергiя, i здивованого i зрадiлого, вiн зиркнув на Мар'яну i вiдповiв напiвжартома. Осточортiло, мовляв, сидiти на одному мiсцi, захотiлося ще побурлакувати, то й приїхав старого приятеля провiдати. А чи довго пробуде, вiн i сам ще не знає, потiм буде видно.

Карi очi свiтилися ласкаво, загадково i якось лукаво, наче вiн щось знав i приховував.

— Ти це уперше тут? Так, так. А Непийвода взяв та й поїхав. Може обiйдемося i без нього? — i вiн запросив їх до хати.

Сергiй багатозначно перезирнувся з Мар'яною. А в хатi, звертаючись до Чорномора, натякнув, що зайшов порадитись про справи. Вiн прибрав поважного вигляду i намирився слухати i своє викладати.

Але Микола Петрович, на Сергiєве здивовання, заговорив про сонце.

Чудова осiнь. Чи не правда? Природа наче удруге цвiте. Подобається йому сонячна осiнь. Якась вона, знаєте, як та дiвчина, що, напустувавшись та накричавшись замолоду, входить у силу, заспокоюється. Хочеться у таку погоду забратись кудись далеко - далеко, де просторо i вiльно. Чи не правда?

Вiн так говорив, що й не вiдгадаєш,— серйозно чи нi, i все поглядав то на Сергiя, то на Мар'яну, наче щось

вивіряв. Потім спитав, звідки вони йдуть. З шахти? Так, так. А він думав, що Сергій тут парубкує у Долгівцевому. Ні? Так, значить, разом на шахті робите? Мар'яна дома шиє? Так, так. Добрі знайомі?

Мар'яна аж зашарілася. А Сергій, слухаючи, здвигував плечима, ніби не розумів, що його так цікавить, і сказав:

— Ми з нею, з Мар'яною, разом у гуртку. Це дочка того рудокопа Скуйбіді,— нагадав про суд.

Чорноморове обличчя розпливлося. Він покивав привітно головою. Так, так. І рухливий, задоволений, залишивши гостей, вийшов до другої кімнати.

А незабаром ступила старенька з тарілочками, з мисочками, на яких красувались жовто-сонячні яблука і ніжні баклажани і червоний, як жар, надвоє розрізаний кавун.

— Будь ласка, сідайте і не думайте одгетькуватись,— примовляв Чорномор весело і просто, бачачи, що гості мнутья і ніяковіють.— На саме покуття сідайте, як молоді сідають, щоб і мені рядком місце зосталося.

Мар'яна покійно залізла на покуття, зиркнула на Чорномора, а той, наче не звертаючи уваги на неї, налив у чарочки густочервоної та пахучої, як мед,— старенька внесла,— вишнівки і цокнувся.

— Ну ж, вік вам довгий і розум добрий, красні молодята...

«Молодята» презирнулися. Мар'яна соромливо спустила очі в тарілку, Сергій хихикнув, а Чорномор перевів розмову на справу.

Сергій, пожвавівши, почав розповідати й закінчив сумною історією з газетою і Тимошею.

Чорномор не дуже наче й здивувався, тільки похитав головою, перепитав:

— За вашу правду, каже, б'ють? Так, так. Звісно, наша правда коле їм очі.

Потім обличчя його прибрало суворого вигляду. Він звівся на ноги, тріпнув головою і заговорив патетично, піднесеним голосом:

— Хай б'ють, але нашої правди не вб'ють. Вона живуща, як саме життя. Настане скоро час...

Він озирнувся і, ніби зрозумівши, що тут не засідання, присів і почав спокійніше. Він і сподівався, що «Правда» сколихне рудокопів. Треба, щоб вона була на руднику не гостем, а постійним другом. Як це зробити? Ще раз виписати? Це річ, видно, небезпечна у вас, її знову забере поліція на пошті, а людей звільнять з роботи.

Він кивнув на баклажани, нагримав на гостей,— сидять як ті панії закохані,— і, моргнувши оком, налив знову у чарочки.

— Ну ж, будьмо!

А закусивши яблуком, поправив бороду і сказав:

— У Долгінцевому легше з «Правдою». Сюди привозить з Катеринослава Непийвода. Він діставатиме і для вас. Хай хтось приходить сюди од вас і забиратиме. Це ближче,— усміхнувся він,— ніж їздити у Петербург. Не буде Непийводи, спитаєте мене,— може я тут у депо улаштуюсь. І глядіть: ні - ні.

Сергій зрозумів, що з брянським слюсарем сталася якась пригода, може те саме, що й з Тимошею, і сумовито і важко зітхнув.

На момент усі примовкли.

І враз показалося сонце, зазирнуло у вікно, завертілось на столі. І Мар'яна спохватилася, загадала, що пора додому.

— Ну ж, присилайте. Контакт будемо тримати,— сказав Чорномор, випроваджаючи гостей, і додав на останнє з лукавою міною:— Та не забудьте покликати мене за весільного батька...

Сергій весело і запитливо поглянув на Мар'яну. Вона зашарілась і, нічого не сказавши, бігом, як сарна,

пустилася вперед. Близько залізничного полотна вона спинилася і, граючи очима, сказала:

— Скоро буде поїзд на Карнаватку. Може поїдемо? Бо йти далеченько і ти щось пристаєш.

Сергій поглянув на небо, у степ, де пливли білі, як лебеді, хмарки. Степ мінився, переливався. Чорні хвилі, як вороні коні, мчалися по ньому, зникаючи десь за горбами. Лоскотливий вітрець повіяв із степу. Сергій вдихнув на повні груди запашного повітря і перевів погляд на Мар'яну.

Далеченько? Та хіба ж може бути далеко, коли вона так усміхається і на серці так весело і в грудях просторо? Та він піде з нею через степи і гори й дрімучі ліси, хоч на самий край світу.

І, побравшись за руки, вони легко, не почувуючи під собою ні землі, ні віг, мов на крилах, полетіли в степ.

9

Хоч за весільного батька Чорномора і не покликали, а Семибрат таки одружився незабаром з Мар'яною і перебрався до неї з бараку. І життя на Сахаліні на якийсь час прибрало незвичних, спокійних, ба навіть рожевих фарб. І рудоуправа покищо ніяких прав на дворище не пред'являла, і старий Шостак не показувався, і молодий виїхав, змовчавши. Певне, не вигідно було для репутації молодого юнкера справу про безславний герць затівати.

— Якби вони всі з наших очей попропадали, легше жилося б,— говорила Мар'яна про Шостаків і, радіючи, прибрала, причепурила на зиму хату, ще й около, дощами оббите, помазала, підвела. І маленька низенька халупа посвітліла, комин, як соняшник, зацвів.

І Мар'яна втихомярилась, повеселішала, знову за машиною почала насцівувати про доброго мельника.

— Ти все щебечеш,— радів Сергій з доброго настрою Мар'яни і замилувано поглядав їй в очі, усміхався лагідно і загадково їм двом зрозумілою усмішкою.

Тепер він став більш урівноваженим і поважним, а рухи певнішими, і вся постава прибрала мужнього вигляду, ніби він відчув у собі новий приплив сил. Але риси його обличчя наче пом'якшали, хоч кирпатенький ніс стирчав, як і раніш, задирикувато.

Одного разу, повернувшись з шахти, він спитав, чи не пора скликати у них гурток.

— А чого б і не так,— погодилась Мар'яна.— Якраз у пору буде, вечори довгі і темні заходять.

Двічі на тиждень Мар'яна, а часом Івась ходили у Долгінцево й приносили звідти газету «Правда». А ввечері, після роботи, збиралися гуртківчани й читали, обмірковували.

І цього разу прийшли Прокіп Кухаренко, Сільвестров і ще одкатник Магда, велетень з Новгород-Сіверська.

Спочатку обмінялися звичайними, малозначущими фразами, потім Сергій поклав на стіл «Правду», підкрутив гнота. І всі притихли, сівши навколо столу, утопили очі в газету. Навіть Івась, уместившись на лежанці, нетерпеливо поглядав на стіл,— що ж то сьогодні він приніс з Долгінцевого від дяді Миколи? І тільки Петрик байдуже, наче його це не торкалося, вовтузився з котом на печі.

Сергій перегорнув газету і спинився на статті-дописі про становище на вугільній шахті Вознесенського рудника.

«... Щоб прожити так-сяк з сім'єю місяць,— писав «Старий забойщик»,— треба мати не 30 упряжок, а 45. Ну, і запрягаємось після роботи удень — на ніч. А до чого це веде? До того, що шахтар потім ні до чого не здатний, нічим не цікавиться. Він не може ні газети почитати, ні здоровими розвагами зайнятися. Його ро-

зумова діяльність притупляється, а коли в неділю він і вирве собі вільну годину, то не знає, що й робити... От до чого призводять ці надурочні, до яких заохочує адміністрація... Треба нам подумати над цим і вимагати кращих розцінок...»

Згадка про надурочні сколихнула рудокопів. Першим обізвався завжди стриманий і похмурий, ніби його завжди щось гнітило, Кухаренко.

— Заводять і в нас, — зітхнув сумовито. — І так за день наробишся, що всі жили в тобі крутять. А що то буде, коли поробити ще вечір! Звісно, нікудишнім станеш...

— Свята правда, — вихопився Сільвестров, і очі його замиготіли неспокійно. — Їй-же, свята правда! Я це вже знаю по собі. — Він убгав руду бороду в кулак, смикнув, ніби вона заважала йому, похитав головою сумовито і болісно.

— Я це вже спробував на собі. Недавно, як пошабашили, підходить десятник і каже: «Руди багато в забої, треба б скоріше очистити. Зоставайся, Сільвестров, заробиш на пляшку». А тут не до пляшки. Жінка з села, з Орловської пише: зима йде, діти босі, хліба немає, і того треба, і того... Ну, подумав і зостався. Так, повірите, потім ледве ноги до бараку дотяг.

Було ясно, що з надурочними на рудокопів насувається нове лихо. І всі примовкли, прикипіли до лави, наче важка брила звалилася на плечі, придавила своєю вагою.

Тільки Магда, молодий новгородсіверський велетень, повів широкими, як коромисло, плечима і сказав спокійно, наче своєю силою хотів похвалитися:

— Як на мене, то тут нічого плакатися. Ну, хто хоче зайвий карбованець заробити — піде, а кому не по силі чи там що — одмовиться. Це вже таке діло, як би добра воля кожного...

Але його перебив Кухаренко:

— Добра воля? Твоє діло? — І він засміявся глузливим сміхом. — Ти спробуй показати свою волю і побачиш, твоє діло чи десятникове, чи Шостакове і Розмаріци. Вони тобі таку волю пропишуть...

Сергій зашелестів газетою, поглянув на статтю «Старого забойщика», заговорив:

— Надурочні, усякі ці півтори упряжки знесилюють робочий клас, і експлуататори навмисне це роблять, замість того щоб завести справедливі розцінки, і нам треба боротись проти цього, бо інакше Шостаки...

— Боротись? Свята правда, — покивав головою Сільвестров. — Алеж як боротись? Зима йде, жінка з Орловської пише... У Шостаків гроші і сила і оружжя. Страшно якось, — і він запнувся, розгублено розвів руками.

Якусь хвилину всі мовчали. Лампа блідо горіла і блимала, полохливий присмерк товпився по кутках, навіваючи холод. Кошлаті голови рудокопів лель коливалися на слабо освітленій лампою стіні. Тяжка вага знову лягла на плечі, і тривога відбилась на похмурих обличчях.

І раптом з печі висунулась голова Петрика, і він пробурмотів наче крізь сон:

— Чудно! А я Шостака не боюсь. Я коником на нього. З дороги, гукаю, наїду, затопчу. Не боюся. Ага...

Петрик шмигнув знову на піч. А всі наче прокинулись, і в халупі стало веселіше. Мар'яна схопилася на ноги, кинулась до печі, похвалила: «Устами дитини»... І навіть Івась, що спокійно сидів на лежанці й кліпав очима, слухаючи невеселі розмови старших, сказав заздрісно і поважно: «А я хіба боюсь його? І не думав!»

Тоді знову заговорив Сергій.

Як боротись проти надурочних? Ну, звісно, найкраще б застрайкувати, поставити свої вимоги. Але сподіватися зараз на загальний страйк рудокопів ще труд-

но. Люди не підготовлені. Ну й мовчати не можна. На його думку, їм треба відмовитись від додаткових упряжок.

— Хай штрафують. А там побачимо,— додав Прокоша,— а тільки треба щось робити, годі покійно підставляти свої шиї у ярма,— і він одчайдушно махнув рукою.

За халупою почувся наче гомін. Сергій укрутив гнота в лампі і, піднявши завіску, визирнув у віконце. Темна, як провалля, осіння ніч стояла надворі й закривала собою яруги, і виселок, і шахту. Було тихо; все навкруги наче заснуло непробудним сном.

Сергій спустив завіску, ще прислухався, потім підкрутив гнота і, розгорнувши газету, притишеним голо-сом почав дочитувати статтю «Старого забойщика».

10

У суботу, перед закінченням роботи, у забій до Семибрата зайшов Панчоха. Сергій після смерті Скуйбиди робив «на киянку»: він сам однією рукою повертав бур, а другою бив по ньому молотом. Добре напрацювавши, він сів на залишки зваленої руди й смоктав цигарку, перекидаючись словами з лопаточниками. І тут нагодився Панчоха. Він навів лампочку, обмацав вогником забій, придивився до шпурів, скільки зроблено, а тоді сказав Сергієві:

— Завтра ти закінчиш свердлити шпури і запалиш, щоб лопаточники після обіду могли вивозити руду. Ви-йдеш раніше і запалиш.

Досі по неділях рудокопи не робили, відпочивали, хібащо слюсарі там ремонт який давали, і Сергій відповів спокійно:

— Та завтра ж неділя.

— То й що?

Сергій удав наївного і мовив жартівливо:

— Гріх же у неділю робити. Піп Амвросій буде сердитись, що заповіді господні не виконуємо.

— Базікай мені! Таке діло, що треба. І отець Амвросій за це нічого не скаже. Що йому, даром он церкву будують? Ти виходь раніше, щоб до обіду звалив. Заробиш карбованця. Придасться.

— Хай він пропаде той карбованець,— відповів Сергій,— за тиждень так напрацюєшся, що нічому не радий. Я не вийду завтра,— одказав він рішуче.

— Поговори мені! — гримнув уже начальницьким тоном Панчоха. — Чи ти хочеш зо мною знову сваритись? Щоб зробив, як кажу,— і, не припускаючи дальших балачок, подався з забою.

Сергій сердито кинув недокурок і проговорив голосно й обурено, щоб чули лопаточники:

— День і ніч на них роби та ще й у неділю виходь, а вони кишені собі набиватимуть, церкви будуватимуть. Не діждуться! Хай спробують самі поробити у шахті.

І він зробив, як надумав. А в понеділок до нього у забій знову з'явився Панчоха і, смикаючи вусами, напустився, нагримав:

— Ти таки, бачу, заводишся! Думаєш сваритися. Не хочеш, видно, робити. На перший раз тобі прощається, а вже на другий матимеш штраф. Щоб сьогодні мені після роботи зостався і надолужив учорашнє.

— Ніхто не має права штрафувати за це, немає такого закону,— відказав Сергій спокійним тоном.— Надурочна робота—це добра воля кожного,— і очі його зловісними вогниками блиснули в темряві.

— Слово хазяїна — от тобі право і закон,— погрозив Панчоха.— Гляди мені, щоб сьогодні лишився!

Сергій, з гудком, виконавши своє завдання, вийшов нагору. Наступного дня він з тривою, чекаючи нового

наступу Панчохи, спустився у шахту. Але Панчоха не з'являвся. «Що за сон? Невже відчепився, з'ївши облизня?» Він в душі і радів і турбувався,— щоб чого не підстроїв.

Під час обідньої перерви, нічого не знаючи, Сергій пішов до контори: видавали получку за два тижні. І скарбник через віконце кинув йому два папірці і кілька срібних монет.

Сергій поклав на долоню, порахував. За дванадцять упряжок йому належало, за його розрахунками, щонайменше чотирнадцять карбованців. Чому ж дають йому одинадцять карбованців і п'ятдесят копійок? Він простяг долоню з грошима у віконце, попросив перевірити.

Скарбник поглянув на Сергія, на гроші і відповів сердито:

— Ніякої помилки. У вас у кожного так. Хто мало заробив, хто погано працював, тому й здається, що «помилка». Забирай свою руку.

— Будь ласка, перевірте,— сказав Сергій рішуче і стукнув пальцями об дощечку, аж срібло підстрибнуло, забряжчало.

Скарбник поглянув у відомість, на Сергія й відповів сердито:

— Хорош з тебе робітник. Он штрафу скільки набралось!— І він почав вичитувати: карбованець за невихід на роботу без поважних причин, п'ятдесят копійок за образу десятника, карбованець за невихід удруге на роботу.— Хорош робітник!— покрутив головою. Але, зустрівши Сергіїв погляд, швидко опустив дощечку на віконце.

Сергій, розлючений і схвилюваний, стиснувши у руках гроші, метнувся повз швейцара до кабінету управителя.

Розмаріца підвів на нього довге й жорстке, з корот-

кими вусами обличчя й зміряв його строгим поглядом. Як він посмів зайти, не спитавшись у швейцара?

Сергій, не звертаючи уваги на його вигляд, розімкнув кулак, простяг долоню з грошима до столу, заговорив запально, хвилюючись:

— Та що ж це за порядки? Що за робота? Робив, робив, дванадцять повних упряжок витяг, а що видають... Той Панчоха...

— Як прізвище? А, ледацюга,— кинув Розмаріда, ледве Сергій відповів.— Хто добре працює, той добре і має. Марш! — Він махнув рукою і опустив очі в папери на столі.

— Я хочу знати,— зауважив Сергій,— по якому праву мене штрафують. За що? За те, що не вийшов у неділю на роботу? Хіба можна за це штрафувати?

Розмаріда аж підскочив на стільці, закричав:

— Ти?... Ще слово, і я вижену тебе з шахти, як паршиву свиню.— І він, побагровівши, стукнув кулаком об стіл.— Геть звідси!

Кров ударила Сергієві в виски і в очах потемніло. Він затремтів, інстинктивно стиснув кулаки. Потім, як п'яний, поточився назад, вискочив з кабінету.

Близько контори зібрався цілий гурт рудокопів. Одні підходили за получкою, інші після обідньої перерви верталися до шахти. Сергій, весь тремтячий, кинувся до гурту, простяг долоню з грошима.

— Люди добрі!..

І запнувся уражений. Серед натовпу стояв Панчоха, витягав довгу шию і, як вуж, смикав головою в один бік, у другий і шипів, наїжившись.

— Я питаюся,— присікався Кухаренко,— де мій карбованець, хто записав мені штраф за неділю, по якому праву?

— А де мій, мозолями зароблений? — кричав другий.

— Хай він скаже. Чому мені півупряжки записано?..

— А хто винен...

На нього тиснули зо всіх боків, парікали, вимагали. Він крутився, розмахував руками і пирскав розлючено слиною. Що, він кожному звіт має давати? У нього є хазяїн. Хай ідуть до контори, там усе узнають, там усе розкажуть, по бумажках, і що полагається — видадуть.

Образа розпирала Сергієві груди, і гнів палахкотів в очах; він вигукнув:

— Хай відповідає. А то обдеруть тебе, обскубуть, як сидорову козу, і не знаєш, де питати, де шукати. Хай каже, панський лакуза.

Юрма загула спочутливо, грізно, хтось з молодих рудокопів, червоний, у руді, тільки очі блищать, засміявся.

Панчоха наче осатанів, змахнув кулаком, затопив хлопцеві в обличчя. І кров змішалася з рудою.

У ту ж мить на землю з брязкотом полетіли лампочки і кілька пар мозолястих рук вхопили Панчоху за петельки. Він позеленів, крутнув плечима. «Я ж вам покажу». Але не встиг обернутись, як перед ним став новгородсіверський велетень, і Панчоха, як м'яч, полетів над головами.

— У кар'єр його! — загули голоси, і натовп хитнувся в бік до старого кар'єру.

Глибоке урвище, як безодня, розкрилося перед очима. Панчоха, як осиковий лист, затрусився і заскиглив благально.

— Хай кається! — крикнуло кілька голосів, і хтось підняв з землі грудку, з червоними прежилками, руди й сунув йому в руку.

— Хай присягається!

— Хай людиною буде, не звірем!..

Панчоха передихнув, тремтячи взяв грудку і налякано повів очима навколо.

— Іж!

— Руду!

— Присягайся!

Натовп смілішав. Язика розв'язувались, прокидалася сила шахтарська, тяжкою працею пригнічена, і, бушуючи, шукала для себе виходу і простору.

Сергій зрозумів, що наспів слушний момент, скочив на брилу, підняв догори руку.

— Товариші!

Буря ушухла. Натовп притих. Бронзові, темночервоні, липкою рудою вимазані обличчя обернулися до Сергія, застигли в напруженому чеканні.

— Товариші! — І Сергій сміливо, — де й сила взялася, — і запально заговорив про шахтарське життя.

... Вони роблять день і ніч, а що мають? Їх зневажають і обкрадають, і ніде захисту вони не знаходять, тому що скрізь панують Шостаки та Розмаріци. Але годі мовчати, бо доки вони мовчатимуть, пани-капіталісти вимотуватимуть з них жили, видавлюватимуть з них піт, і вони житимуть у безправності, у неволі і ніколи не знатимуть радості, ніколи не побачать ні світла, ні ясного дня...

Рудокопи стали ближче, тісніше. І похмурі, хворобливо-страшні і наче спотворені обличчя оживились, зловісні вогники замиготіли в очах.

— Он наша кров тече! — вигукнув Кухаренко, показавши рукою униз, на каламутно-червону і страшну, як обличчя рудокопів, воду в Саксагані.

— І наших батьків і матерів...

— І сльози наших дітей...

— Краще вже битись і вмерти, ніж конаючи жити.

Кулаки погрозово знялися вгору, і надія спалахнула в очах, зм'якшила змучені обличчя.

— Що зараз робити?

Сергій на момент завагався, — до того несподівано все це сталося. Але швидко знову заговорив упевнено і сміливо:

— Що зараз робити? Треба йти до директора і вимагати розцінки змінити, щоб ...

Він ще не виклав усіх думок, як почувся нетерпеливі голоси: «До директора!» — і натовп, захвилювавшись, хитнувся до контори. І враз назустріч на замилених конях винеслося кілька стражників, а за ними, плутаючи ногами, поспішали вусаті «сунтера-гвардійонці».

І не встигли рудокопи озирнутися, як перед ними уже, бризкаючи піною, завертілися коні, засвистіли нагайки, і всі, з прокльонами й загрозами, шарахнулись в різні боки.

Сергій і Кухаренко і ще кілька робітників спинилися близько шахти. Для кожного тепер було ясно, що справа ускладнюється, і вони вирішили обговорити становище на масовці.

11

Пізно ввечері при щербатому місяці, як сивий морок упав на землю й оповив і шахту, і виселок, і все навколо, рудокопи крадькома зібрались у яругах над Саксаганню і так ухвалили: послати зранку делегацію до директора і хай вимагає, щоб адміністрація і десятник чемно поводитись, щоб штрафи за невихід на надурочні скасували і літні розцінки лишили на зиму, щоб нову баню збудували й житло нове поставили, бараки розвантажили. А ще ухвалили: з обіду наступного дня, якщо адміністрація відкине вимоги, розпочати страйк. Сергій хотів додати вимогу про вісім годин праці, але не наполягав на цьому. Справді, це може ускладнити справу, а вони ж покищо одні, не мають ні зв'язків, ні погодженості з іншими рудниками.

І тепер оце вранці делегати Сергій Семибрат, Прокіп Кухаренко і Сільвестров, виклавши на папері вимоги, щоб легше розмовляти, пішли до контори.

— Пан директор звелів нікого не пускати,— заявив швейцар, заступаючи їм дорогу до контори.

— Перекажи панові директорові,— одказав Сергій гордовито,— що прийшли делегати від робочих, мають до нього важливу справу.

Швейцар підозріло зміряв своїм старечим поглядом делегатів і неохоче, нерішучо ступив за двері. Потім, повернувшись, покрутив головою:

— Ідіть собі звідси. Пан директор зайнятий. А то буде такого... і вам і мені.

— Передай тоді панові ось заяву,— мовив Сергій, виступивши наперед,— і скажи, що з обіду, якщо вимог не приймуть, робітники розпочинають страйк.

Делегати почекали,— може, пан директор тепер зацікавиться, вийде,— але вискочив, як ошпарений, швейцар і налякано замахав руками. І делегати, нічого не розуміючи з директорового поводження, трохи збентежені і все ще впевнені,— їхні ж вимоги такі скромні й справедливі,— залишили контору.

А Розмаріца байдуже,— йому ніколи,— пробіг очима по паперу, зробив презирливу гримасу й занурився в маркшейдерські плани рудоносних шарів.

Захопившись новими проходками, він зовсім наче забув про заяву, і лише хвилинами, як неприємний епізод, згадував учорашню бучу, підіймав голову, морщив губи. Але його довге обличчя ще дужче витяглось, коли в обід передали, що в шахті почався страйк. Він схопив заяву, пробіг, кинув знову на стіл, визирнув у вікно, а тоді схопився на ноги й подався на шахту.

Спочатку він затримався на сортувальній. Тут, як і раніше, працювали малі діти і кілька жінок — вибирали з кучугури пилуватої руди кускувату. Вони комашились, як і завжди, у ямах, обдерті, загорнуті в якесь лахміття, вимазані червоною рудою, прибиті, нещасні, страшні своїм убозтвом і страдницьким виглядом.

Розмаріда подивився на сортувальників, на колію, де замурані, у лахмітті, вантажники засипали рудою залізничні, з високими бортами, платформи,— і полегшено зітхнув: «Роблять!» Але біля естакад, де звичайно зсипали свіжу, з шахти подавану руду, його вразила незвичайна тиша. Тут, де завжди над головою гуркотіли колеса вагонеток і з шумом падала униз руда, тепер було надто спокійно. Ні звуку. Розмаріда навіть спинився, покашляв, нервово пощипав під носом короткі вусики, а тоді східцями подряпався до копра. Тут навколо підйимального ствола стояло з сотню вагонеток, наче збились до купи, залякли, як отара овець у грозу, у негоду.

Розмаріда пройшовся повз вагонетки, шукаючи когось із людей, зазирнув у машинне приміщення. Машиніст ходив вільно, спокійно і весело посвистував.

І Розмаріда позеленів, затрусився від злості.

— Чому стоять вагонетки? Чому не працює машина?— крикнув він грізно, хоч добре уже розумів чому.

— Люди не роблять, пане директоре,— відповів машиніст байдуже безневинним тоном.— Страйкують.

— Страйкують? — перекривив його Розмаріда і грюкнув дверима.

Якусь хвилинку він стояв коло ствола, придивлявся, прислухався до краплин, що падали вниз. Потім відскочив, повернув, побагровівши, шию, смикнув рукою білий, тугий, міцно накрохмалений комір, наче йому враз стало тісно і жарко, і, збігши униз, подався до контори.

Ускочивши в кабінет, він похапцем схопив заяву делегації, писану нековирними, карлючкуватими літерами, і сів у крісло, почав читати вголос. Він навмисне розтягував слова, наче глузував, і морщився і крутив головою. Потім кинув заяву й заходив по кабінету. І тут з'явився Шостак.

Він влетів як вихор, засапаний, розгублений і водночас грізний. Рідкувате, з лисиною і сивиною волосся настобурчилось, пишні, завжди акуратно зачісані і по-козацькому закручені вуси звисали униз, а банькуваті очі зовсім викотились, як не вискочать.

— Ну? Діждалися? — випалив він, ледве перевівши подих. — Бунт? — і важко бухнувся у крісло.

— Як бачите. І церкву будуємо, — обізвався Розмаріца і наче докірливо, з іронією у вицвілих очах, поглянув на Шостака. — Страйкують...

— Ні, ви подумайте! Що ж це таке? Га? — репетував Шостак. — Скільки років було тихо, спокійно і люди поводились покійно, слухняно — і маєш! Діждалися, бунтують, страйкують! Звідки ця пошесть? Га?

Він і плечима знизував і руками розводив, кипів і бентежився, ніяк, здавалося, не міг збагнути, звідки ця «пошесть» взялася. Потім схопився на ноги, стиснув кулаки і заgrimів:

— Ну ж! Пам'ятатимуть! Треба усіх бунтарів з шахти вигнати. Хай знають. А на їх місце нових набрати. Спасибі ще скажуть... дякуватимуть. А цих геть, щоб і духу їхнього не лишилося...

Розмаріца витер хусткою спітнілий лоб і, присівши, спочутливо покивав головою, подумав, — треба ж із становища якийсь вихід шукати.

Він, звичайно, так би й зробив, як радить Филімон Митрофанович, — узяв би й звільнив страйкарів. Це стало б для них і для інших доброю наукою. Але тепер, коли термінові замовлення... Він побоюється, що з новими робітниками вони не зможуть дати повного видобутку, товариство не виконає всіх договорів.

Шостак розімкнув кулаки, охолов, і обличчя його відбило непевність. Він опустився в крісло, насторожено позирнув на Розмаріцу.

— Не справляться з договорами? Неустойка? — Він

задумливо посмоктав у роті край довгого вуса і знову перевів на Розмаріцу важкий погляд. — А що ж думаєш, Альберт Карлович? Уклонитись бунтарям? Будь ласка, робіть, а ми постараємось для вас, задовольнимо вас. Так, чи що? Людей треба у страху держати, — скрикнув він не своїм голосом.

Розмаріца повільно, підкреслюючи кожне слово, відповідав. Филимон Митрофанович не зовсім його розумів. Звичайно, людей треба у страху держати. Але він гадає, що цього можна досягти маленькою операцією. Якою? Він телеграфує губернаторові про бунт, ну і... Ви розумієте? Головне, треба знайти верховодів, і страйк буде закінчений.

Шостак шумно, неначе паровоз випустив пару, зітхнув, ще й руками змахнув. Операція? Харашо! А він уже думав... Воно, звісно, краще б усіх повчити. Ну, а коли вже така ситуація. Значить, головне — верховодів, бунтарів знайти. Це задача.

Він запитливо позирнув на Розмаріцу, а тоді задумливо поторохтів пальцями по столу. Його погляд упав на заяву. Він підніс її ближче до себе і враз скинувся всім тілом.

— Що? Сергій Семибрат? Делегат? Ог же зінське щеня! — І він зареготав дрібним черевним сміхом, потім ще раз прочитав заяву і заговорив.

Хай Альберт Карлович телеграфує губернаторові, а він поговорить з делегатом-земляком, може щось узнає. І хижа ухмилка заплуталась в його довгих козацьких вусах.

12

Побувавши в бараках, де рудокопи жваво обговорювали події, Сергій, напружений, пішов додому. Те, що з контори нічого не чути було, його трохи тривожило. Але він, як і інші в баракі, не втрачав надії на перемогу.

Дома Мар'яна зустріла його новиною: приходив сторож від Шостака, переказував, щоб зайшов до нього сьогодні.

— Додому? Чого?

— Він нічого не знає,— сказала Мар'яна і так жаліливо подивилася на нього.— Ох, чує моє серце щось недобре. Бо чого б він прислав?

Сергієві і самому не подобалось це раптове запрошення, але він намагався бути спокійним і одказав добродушно:

— Ти дивишся на мене такими очима, наче мене на суд, на кару викликають. А там, може, навпаки. Може, Шостак згадав бідного земляка, породичатися хоче.

— Хай йому! З ним як розмовляти, так краще касторки випити.

Сергій завагався. А порадившись з товаришами, вирішив сходити—чи не дізнається чого про директоріві наміри.

Його впустили в велику кімнату з панікадилом і картинами. Білі, хрестиками вишивані гардини висіли над вікнами, як і тоді,—чомусь пригадалося,—коли Сергій, шукаючи роботу, вперше зайшов до нього. Важкі меблі, з дуба виготовлені, стояли навколо столу, і високий масивний з горорізьбою буфет—коло стіни.

Вечоріло, і в кімнаті, затіненій гардинами, стелився синій серпанок. У цім присмерку Сергій спочатку навіть не побачив Макавейського. Він сидів у кутку на кріслі, у шовковій рясі, з хрестом на грудях на довгому ланцюжку. А Шостак—біля столу, у піджаку з розстебнутими гудзиками, спід якого вибивалася плісова жилетка.

З появою Сергія Шостак повернувся всім тілом, поставив перед себе товсті ноги у начищених чоботах, поклав на коліна руки й мотнув головою на стілець.

— Сідай.

Сергій, спантеличений спокійним тоном, присів біля столу.

Шостак поглянув на Сергія уважно і підозріло, а тоді заговорив. Він цікавився Сергієвим життям і роботою, запитував його і повчав:

— Бурщиком робиш? І побрався вже, кажуть? Краю собі знайшов? Ранувато. Молодий ти ще.

При слові «края» Сергій почервонів. «Йому то що?» А Шостак, схилившись, зиркнув спід лоба, поморщився і далі провадив:

— Ну, це до слова. Це діло твоє. Бурщики заробляють добре. Скажи спасибі, що тоді на роботу взяв.

— Якжеж,—зауважив Сергій глузливим тоном.—Життя хоч куди, робота легка і розцінки добрі. Так що дуже дякуємо за вашу ласку.

Шостак не звернув уваги на його тон. Він зняв з коліна руку, покрутив брелок і повчав далі. Він не каже, що робота легка; буває, звісно, і легша. І якби Сергій був грамотніший, він міг би поставити його на легшу, на чистішу роботу, конторником, приміром. Знов же бурщиком можна більше заробити, якщо не ледарювати, бурщик може скільки хоче робити, роботи вистачає, особливо тепер. Хоч двадцять чотири години на добу роби. Можна заробити і на прожиток і десятку якусь з полочки відкласти,—придасться.

Сергій нічого не розумів з Шостакового повчання, усміхнувся,—тут відкладеш!

— А чого ж? З однієї відкладеш, з другої, а рік поробив—і сотенька завелась, друга, і, дивись, на земельку стягся, на хазяїна вийшов.

— Ох,—зітхнув Сергій, і очі сповнилися смутку,—довго нам стягатися на ту земельку, на кладовищі скоріше три аршини безплатно відріжуть.

Шостак поморщився. Сергієве зауваження не зовсім, видно, припало йому до смаку. Він витріщив на нього

очі. «Дивись, який балакучий став». Проте, зберіг спокій і тепер і сидів далі повільно і повчально.

Не подоба йому такі думки мати. Він ще молодий, мало знає життя. Он, на його очах не один рудокоп в люди вибився. Ще не так давно один київський придбав собі тут земельку, хазяїном став. Треба тільки шануватися, не мариувати часу і грошима не розкидатися, а цівити їх, і не слухатися ледарів, бо є такі люди, що й самі робити не хочуть і інших підбурюють. А гроші — велика сила.

Довгі вуси заворушились, повне, з волон, що звисало на комір сорочки, обличчя насупилось. Спокійна роль повчальника, видно, йому набридала, і, не втримавшись, він схопився на ноги, гукнув за двері. «Порядок самій треба знати», — кинув він строго служниці, що внесла настільну під синім абажуром лампу. (Панікадило засвічували у свята і коли бували запрошені гості). Потім знову усівся, широко й важно, ноги розкинув вперед, головою об спинку обіперся.

— Є такі баламути, що самі не роблять, людей тільки зманюють, підбивають. — Він запнувся і повернув голову у куток до попа.

Макавейський сидів зручно у кріслі, руки склав на грудях, на хресті, очі закотив догори, весь — покора і кротість, наче живим пнувся на небо.

На Шостаків погляд він ворухнувся, схилив трохи голову набік, покивав русявою борідкою і мовив солодким голосом :

— Сказано у святому письмі : «І вовки в овечій шкурі приходитимуть і спокушатимуть ягнят словами лукавого змія».

Сергій не витерпів. Злісна усмішка перекосила його обличчя. Він звівся на ноги.

— Не квапся, парубче! — застережливо підвів руку Шостак. — Сідай. Є діло, поговоримо.

Сергій, нічого не розуміючи, знову опустився на стілець і, повний тривоги, дивився спід лоба то на одного, то на другого.

Обоє мовчали. Макавейський знову закотив очі догори і з блаженним виглядом перебирав пальцями ланцюжок на грудях, крутив хрестом. А Шостак подумав, підвівся, пройшовся по кімнаті і почав згодом під'їжджати.

Діло таке є. Ці вовки в овечій шкурі завелися і тут, розводять агітацію, розносять крамолу, чесних людей спантеличують, сіють непослух. Хіба не потрапив і він, Сергій, на гачок, підписуючи бунтарську заяву?..

Сергій сполошився. Презирлива усмішка промайнула в очах, і він сказав:

— Каторжне життя тут агітатором, безправство і знущання. Шахтарі не хочуть бути ягв'ятами...

Шостак спинився перед ним, заклав руки за спину, випнув черево, потім схилив голову уперед до Сергія. І так похитуючи, випинаючи і вбираючи підперезане золотим ланцюжком черево, він якусь хвилину придивлявся до Сергія, виміряв його цибулястими очима, і прошипів крізь зуби:

— Хто тут агітацію між вами розводить? Хто верховодить вами? Кажи! Ну?

Сергій збентежено забігав очима. «Я»,— хотів кинути, спалахнувши, і засміявся довгим глузливим сміхом.

— Ви жартуєте!

Шостак, потемнівши, ступив ближче, витяг голову, зціпив кулак, але, схаменувшись, відступив, присів на стілець.

— Так це ти так віддячуєш? Я тебе на роботу прийняв, до діла поставив, у люди хотів вивести, а ти грубіяниш!

Він докоряв і загрожував, потім несподівано змінив грізний тон на спокійний і спитав про Черкащину. Що

чути від матері? Як там живе? Чи дає він яку допомогу?

І, примовляючи, помацав у себе в кишені, поклав на стіл перед Сергієм червінець.

— Візьми, пошлеш гостинця батькам.

«Він мене купує». Кров ударила Сергієві у виски, нервова дрож труснула його тіло. Він хотів щось крикнути, але спазма перехопила горло. Тоді рвучким порухом руки відкинув від себе золото. Червінець з дзвоном злетів із столу, закружляв по підлозі і, виблискуючи, ліг серед кімнати.

Це сталося так несподівано, що Шостак рота роззявив і застиг нерухомо, ніби тут сталася страхітна подія, що порушила віками вироблений правопорядок і звички й мораль. Він не знав, що сказати на такий зухвалий вчинок, і повернув голову до Макавейського.

Якийсь момент панувала напружена тиша, ніби кожен чогось вичікував. Обидва поглядали на Семибрата, немов кажучи: «Підійми і скорися». А він сидів нерухомо, і глузлива усмішка грала в очах. Нарешті отець Амвросій встав і, нахилившись, підняв червінець, покрутив його в руках.

— Кесарево — кесареві, а боже — богові, — сказав він солодким голосом, і червінець раптово зник десь у глибоких складках його ряс.

Опустившись у крісло, отець Амвросій позіхнув, підвів очі догори і додав:

— І ще сказано: бога бійтеся, а царя шануйте.

— Шануйте! — закричав Шостак осатаніло. — А ви що робите? Бунт підіймаєте? Проти хазяїв виступаєте? Ну ж! Пам'ятатимете! Усіх вас з шахти!

Сергій схопив кепку, кинув презирливий, повний зневаги погляд і швидко вийшов з кімнати.

Так. Тепер усе було ясним. Сумніву не лишалося жодного: рудоуправа ні на які поступки не хоче йти, від переговорів одмовляється і вже задумує якісь заходи. Треба було обміркувати становище із рудокопами, але Сергій вирішив раніше порадитись з гуртківчанами.

Вони зібрались на Сахаліні. Прийшов Прокіп Кухаренко, Сільвестров, Магда і ще кілька чоловік. Мар'яна наготувала чай і всі усілись за стіл. Чай, проте, довго лишався невипитим. Принесена Сергієм звістка збентежила й обурила і схвилювала всіх.

— Хай звільняють,— сказав Магда,— а на роботу не підемо, будемо до кінця страйкувати. Хай знають,— і він ворухнув широкими, як коромисло, плечима.

— Краще боротись з цими експлуататорами і вмерти, ніж жити конаючи,— мовив поважний Кухаренко.

Усі мали одну думку: ні на які поступки не йти, страйкувати до кінця. Але Сергієві не сподобались трагічним тоном вимовлені слова — «краще боротись і вмерти» — і він сказав весело, бадьорячись:

— Хай краще вмирають шостаки і розмаріци, усі ці вампіри, що смокчуть нашу кров, а ми будемо боротися і жити і жити... — І додав, розважно помисливши: — У них там, кажуть, усякі договори, спішка. Треба нам протриматися довше — і виграємо.

Сільвестров покрутив, пом'яв руду бороду, задумливо покивав головою, розвів бронзовими, порепаними, наче вилудженими, долонями.

Довше протриматися? Чи зможуть вони довго триматися? Люди живуть в обріз, від получки до получки. Якби підмога яка була, а звідки її ждати? Профспілки немає, сусідні рудники мовчать. Зима йде, насувається...

В його словах почувалася гірка правда і безвиходь. Усі наче побачили безрадісну картину і задумались.

Першим опам'ятався Сергій.

Хто каже, що вони самі? Вони не самі. Вони зв'яжуться з Шмаковим і Дубовою балкою. Вони піднімуть сусідні рудники, пошлють у Долгінцево, у депо до Чорномора. І нагадав, як один завод страйкував у Петербурзі цілих два місяці, і петербурзькі робітники, читав у газеті, підтримували їх коштами. Вони не самі. Ні. Треба тільки потриматися, і допомога прийде, і вони переможуть.

І похмурі обличчя проясніли, у притьмареній, блідо освітленій бляшаною лампою халупі стало веселіше. І Мар'яна загадала несміливо:

— У Петербург, у «Правду» б послати, сповістити. Хай знають...

Вона почервоніла, запнулася, ніби чогось злякалася, але її думку підхопили й заговорили наперебій.

— І напишемо, і визнають. Узнають...

Мар'яна підкрутила гніт у лампі, перекидала Івасеві зошити і, вирвавши аркушик чистого паперу, поклала серед столу.

— Хто буде писати?

На момент усі примовкли, перезирнулися. Настала урочиста тиша, найвідповідальніший ніби у житті момент. Кожен вагався, вичікував. Тоді Івась підвів голову, — він довго і мовчазно прислухався на лежанці, поклавши руки під голову, — і спустився на долівку.

— Я буду писати, — сказав він і, сівши до столу, узяв перо, поглянув запитливо на присутніх.

— Ну, пиши! — обіззався Сергій. — У Санктпетербург, до нашої, до робочої газети «Правда». — Він запнувся, думки, видно, плутались, слова не знаходились. Короткий момент, замислившись, тер долонею лоб, а тоді моргнув бровою.

— Пиши! Ми, рудокопи французько-російської компанії під Кривим Рогом, дякуємо «Правді» за щирі

слова і турботи про робоче життя. Вона підносить наш дух і розкриває нам дорогу у світ, і нам легше нести жертви, бо знаємо, що це даром не пропаде ...

Він знову примовк, замислився, заходився терти долонею лоб. Івась підвів голову, зустрівся очима з Сільвестровим.

Сільвестров простяг руку до столу, тикнув пальцем у папір.

— Пиши так. Як значить пани-експлуататори все тугіше затягують зашморг на робочій, на шахтарській шії, то ми розпочали по-мирному страйк. А вони, хазяї, загрожують нам карами і всякими скорпіонами ...

Розтягуючи слова, Сільвестров схилився до Івася, уважно поглядав, як на папері спід пера виходили карлючкуваті і наче незвичайні рядки, і кивав головою, радів незрозумілою радістю. Потім він відійшов убік і, убгавши бороду в кулак, помовчав.

— Пиши далі так.

Сільвестров випустив бороду, підняв палець.

Але його попередив Кухаренко.

— Ми будемо триматись до кінця і переможемо або вмиremo голодною смертю, а в ярмі, у підземеллі робити по п'ятнадцять годин не станемо ...

— Хай знають про це, — укинув знову Сергій, — горлівські шахтарі і юзівські, і макіївські, і весь робочий клас ...

Кожен поспішався щось додати, своє слово приточити, і заразом на стіл поглядав, хотів побачити, що виходить на папері.

— Ану, прочитай усе спочатку, — сказала Мар'яна Івасеві. Він, кліпаючи сонними і натомленими очима, почав повільно читати.

Пронизливий посвист паровоза увірвався в халуцу й сполошив рудокопів. Всі прислухались, насторожились, і Мар'яна сказала:

— Як пізно!

Тоді вирішили розійтися, а рано - вранці послати людей на сусідні рудники і в Шмакове, і в Дубову балку, і в Долгінцево, у депо, а ввечері скликати масовку.

Випровадивши товаришів, Сергій затримався у дворі. Він мусив сходити у Долгінцево, до Чорномора, і подумав, чи не піти зараз, не чекаючи ранку.

Стояла темна, як провалля, осіння ніч. Чорні хмари, мов круки, кружляли низько над головою. Холодний вітер тяг з півночі зза Саксагані і плутався у дворі, в густих вітах акацій, шелестів залишками пожовклого листя. Навколо — на Сахаліні і в виселку — все, здавалося, спало, огорнуте волохатими сутінками листопадової ночі. Тільки щербатий місяць, підбившись над виселком, раз - у - раз виринав із хмар, і мерклим, холодним світлом падав на землю. Чорний, як страшний міраж, копер рудника ледь вирізався тоді із сутінків, наче висів у повітрі над виселком.

Сергій прислухався.

У Долгінцевому довго і пронизливо гув паровоз, — так кричать на тривогу, на пожежу.

Сергієві стало не по собі. «Яка ніч страшна. Краще йти удосвіта».

У хаті вже спали.

Він укрутив гнота й приліг, не роздягаючись, на лаву. Сон не йшов. В голові кружляли думки. Пронизливе і тривожне гудіння вчувалось у вухах. Він перевертався з боку на бік, піднімав завіску на вікні, визирав у двір. Мар'яна не стерпіла і сказала:

— Що тобі, Сергійку? Тебе щось тривожить? Спи, бо скоро ж доведеться йти у Долгінцево.

Вона спустилась з ліжка, погасила лампу.

Скоро утома переборола збуджені нерви, і Сергій задрімав. Якись візії плелися тоді в його голові. Він мчав-

ся кудись на вороному коні через горби і провалля, потім кінь сніткнувся, дзенькнула підкова, відлетіла з брязкотом... І він розплющив очі. У халупу зазірало передранкове світло. Сіріло, з двору чувся гамір і тупіт коней. Хтось смикав у двері, щосили бив кулаком.

Сергій схопився на ноги, визирнув у вікно, і в ту ж мить засувка на дверях відлетіла і в халупу ввалився гурт поліцаїв. Уперед виступив високий, огрядний, з пишними вусами, у шинелі пристав. І простяг до нього обмотане плетивом пужално, ткнув Сергієві у живіт.

— Ти Семибрат?

— Я рудокоп Семибрат,— відповів Сергій, ставши посеред халупи і спід лоба поглядаючи на непрошених гостей.

— Ти що? Бунтуєш?

— Ми страйкуємо, бо не хочемо, щоб на нас їздили, як на волах, та ще й обкрадали.

Пристав заложив нагайку за халяву чобота, взявся руками у боки і презирливим поглядом зміряв Сергія.

— Ми? Хто це — «ми»?

— Хто ж? Ми, рудокопи.

— Замовчать! — обірвав його пристав. — Ніякого страйку. Ніхто не хоче страйкувати. Це одна блаж!

Він вихопив зза широкого викоту на рукаві шинелі папірець і простяг його Сергієві.

— Підписуйсь!

Сергій підніс папірець до лампи.

«Ми, нижчепідписані, робітники французько-російського рудника заявляємо, що ніяких претензій до рудоуправи ми не маємо, на роботу не вийшли необдуманно, через агітацію злонамірених людей, і тому обіцяємо сьогодні ж виправити свою помилку».

У Сергієвих очах зарябіло, застрибало. Він зблід і запитливо поглянув на пристава.

— Розписуйся швидше! — гримнув поліцейський, — не затримуй нас. Ти делегат і пиши перший.

Сергієві дух забило. Він затремтів з гніву і обурення. «Це глум? Насильство!» — скрикнув. Він притримав однією рукою папір, смикнув другою і роздер, мов ганчірку. Папірці полетіли на долівку, а пристав вихопив зза халяви батіг і змахнув над Сергієм, і в ту ж мить сталося те, чого ніхто не чекав. Мар'яна, причаївшись, лежала досі у ліжкові, чатувала, зібгавшись, і раптовим кидком руки схопилась за край тугого плетива, нагай вислизнув з рук пристава, поплив у повітрі. У другу мить Мар'яна стрибнула на долівку, вся в білому, з довгим, розпущеним і хвилястим, як розкішна грива, вороним, аж блискучим волоссям.

— Ану, пане, обережніше! — сипнула на пристава іскрами спід чорних брів.

Пристав поточився назад, остовпів зачудований. А Мар'яна зареготалася, потім розпахнула вікно і, розмахнувшись, викинула нагай у провалля.

— Що вам тут потрібно? — повела перед себе очима, гордовито склавши на грудях руки.

Поліцейські розгублено позирали то один на одного, то на Мар'яну. А вона стояла серед халупи, як чарівне видіння, кидала колючі, повні зненависті погляди.

Пристав піджав губи, поправив вуси, зиркнув на Мар'яну, кахикнув і, бажаючи, видно, зам'яти хвиливу слабкість і розгубленість, крикнув грізно:

— Чого баньки витріщили? Обшукати це чортове гніздо.

Стражники заметушились, і все в хаті пішло шкереберть. Ось один витяг спід ліжка недавній номер «Правды», і пристав, покосившись на газету і зрадівши, крикнув до Сергія:

— Крамолою зацікавляєшся?

— Читаю, правду шукаю.

— Де береш?

— Світ великий.

— Замовчати! Забрати його!

І троє поліцейських, брязнувши шпорами, обступили Сергія.

— Я теж шукаю правду,— сказала тоді Мар'яна підвищеним голосом і гордовито поглянула на пристава.— І вам не вбити її. Я знаю. Вона живуща.

— Забрати її,— махнув рукою вдруге пристав.

Але не встигли вивести її, як почувся голос Івася.

— Мар'яно! А я, а ми... Ми теж з тобою. І ми за правду,— і обоє, Івась і Петрик, в коротких сорочках, поглядаючи спід лоба, вийшли на середину халупи.

Мар'яна обернулася.

Обличчя її насторожилось. В її очах відбилися непевність і страх.

— Ви? Я. Ви будьте дома,— витиснула вона розчулено.— Я скоро повернуся. Скоро.

Хлопці, насупившись, озиралися навколо, вимовляли один за одним:

— І я, і ми... і ми...

— Та ведіть її! Чого стовбичите?! — крикнув пристав до стражників і, схопивши картуз, вискочив у двір.

14

Івась і Петрик вибігли з халупи на дорогу. Загін кінних стражників, з блискучими шаблями в руках, оточивши Сергія і Мар'яну, віддалявся у бік містечка. Ранок випав свіжий і ясний, з приморозком. Щойно викотилось із степу сонце і ясним промінням залило Сахалін. Хлопці довго дивилися, як на сонці горіла сталь знятих угору шабель. От блиснула востаннє і зникла десь за поворотом у містечку.

Хлопці постояли ще якусь хвилину, утопивши очі в далину, виглядали і чекали. Потім пішли назад до халупи.

— Забрали. Повели ... — сказав зажурено Петрик, тільки тепер, здавалося, збагнувши все, що сталося.— Як же ми тепер будемо жити?— І він великими очима, повними жаху, поглянув на старшого.

Івась, хоробрячись, сказав:

— Будемо, Петрику, жити удвох. Ми вже великі.

Петрик помовчав, поглянув на нього недовірливо і зітхнув.

— І почувати удвох? Я боюся почувати удвох,— і в голосі його почулося скигління.

— І нічого страшного,— відповів Івась.— Я сам би міг почувати, і нікого не боюся.— А подумавши, додав:— А коли ти вже боїшся, то я скажу— і в нас буде жити Прокоша.

І він, залишивши біля халупи Петрика, подався у виселок до бараку, щоб побачити Кухаренка.

Незвичайна картина впала йому в очі, як тільки він добіг до перших будинків виселку. Там і там коло халуп збиралися невеличкі купи жінок і чоловіків і напівпошепки розмовляли, зажурено кивали головами, налякано озиралися. Дитячий вереск змішувався з жіночим голосянням і прокльонами. Несподівано, де взявся, повз халупи промчався вершник. А слідом за тим з майдану, де бараки, почулося іржання і тупіт коней.

Івась кинувся на майдан. Там близько бараків, збившись у кучу і виставляючи зади, стояв гурт коней. Чубаті козаки, з цигарками в зубах і нагаями в руках, тупцювалися коло коней. Івась завернув до третього бараку і тут на дверях запитав у першого стрічного про Кухаренка.

Той махнув рукою.

— Забрали Прокошу, повели...

— А дядя Сільвестров?

— І його забрали. Тут таке робиться!

Івась зазирнув у барак. Там стояв гурт поліцейських,

а коло столу вертівся той самий вусатий пристав. Івась тепер все зрозумів і подався додому. Він завернув уже на Сахалін, вийшов уже на стежку, що вела до їхньої халупи, і враз подразливий брязкіт череп'я ризонував його слух. Він підвів очі й побачив страшну картину. На даху сиділо двоє мужчин і скидали черепицю. Івась скрикнув, потім кинувся до руйнованого гнізда.

З халупи, з розчинених дверей віяло розгрозом і пустою. Хатне барахло, посуда і постіль — все лежало коло дверей, звалене в купу.

— Що ви, розбійники, робите?

— Те, що хазяїн звелів, — обізвався бородатий. — Ану, відійди! — і з даху з брязкотом полетіло череп'я.

— Я хазяїн, Скуйбіді син, — сказав Івась, тремтячи, ніби його трусила лихоманка.

— Ти хазяїн? Ну, хазяїн! — засміявся бородатий. — Ану, хазяїн, відійди від гріха, — і він знову зсунув череп'я.

Івась оббіг навкруги хати і спинився. Збоку, між дверима і кухонною шафою, сидів, зігнувшись, Петрик. Заплаканий, з червоними очима, з густими плямами на лобі, на щоках. Весь тремтячий і наляканий, він, мов звірятко, визирав зза шафи.

— Івасику! — І обличчя його пересмикнулося, і рясні сльози покотились по щоках.

Івасеві стало і жалко і страшно. І він сказав навмання:

— І чого б я ото плакав? Скоро Мар'яна повернеться і Сергій, і збудуємо собі хату не таку, як оце, а іншу, зовсім іншу...

Він не знав, яку хату збудують, говорив навмання, щоб і себе і Петрика заспокоїти, а зрадливі сльози наvertsалися йому на очі, і раптово, озирнувшись, побачив Чорномора.

— Дядя! — скрикнув Івась і не стримавшись, заридав гіркими сльозами.

Чорномор погладив по голові одного і другого й заговорив.

Мар'яну забрали і Сергія? Руйнують? А він почув: козаки на шахту поїхали. Дай, думаю, навідаюсь. Що ж! Сьогодні їхня сила і право. Але скоро минеться. Он у Петербурзі страйки поширюються, в Москві і в Катеринославі на Брянському неспокійно, повстають матроси і солдати. Хвилі революції підносяться, розгойдуються, скоро ударить гроза, розтратить бастіони і освіжить землю, змиє з неї всю нечисть і очистить повітря, і настане тоді нове життя, без царів і панів...

Хлопці слухали Чорномора, як він розмахував руками і дивився кудись в далечінь. Потім Петрик перепитав про Мар'яну.

— І Мар'яна повернеться, і Сергій,— заговорив Чорномор.— Всі повернуться, і збудуємо тоді великий палац, де буде багато світла і сонця, і ти будеш жити в ньому. А покищо поїдемо до мене.

Скоро підвода, навантажена хатнім добром, від'їжджала з двору.

Хлопці востаннє обійшли навколо руйнованої хати і, зажурені, з Чорномором потяглись слідом за підводою.

Сонце, високо підбившись над обрієм, пливло по синьому небу і ясним промінням затоплювало все навколо.

Петрик, примружившись, поглянув на сонце, протер очі, і заплакане обличчя його проясніло, а тоді повернув голову назад, підняв кулачок.

— Ми ще повернемося,— погрозив він у бік Шостакового подвір'я.

Івась, перестрівшись очима з Петриком, усміхнувся, потім теж поглянув на Шостаків будинок, нахмурився і крикнув голосно і грізно:

— Ми ще повернемося!

elilib.nplu.org

ЗМІСТ

	Стор.
Частина перша	
У світ за долею	5
Частина друга	
Хвилі підносяться	118

Редактор
В. Гуфельд
Художник
Б. Бланк
Техкерівник
А. Голосовкер
Коректор
В. Вороніна

Друкарня ім. М. В. Фрунзе. Харків,
пров. Фрунзе, 6. Уповноважений Го-
ловліту 7042. Зам. 839. Тираж 10.000.
6¹/₄ друк. арк.

Видання 863. Пап. ф. 72 x 110 — 63 кг.
3¹/₈ пап. арк. В 1 пап. арк. 129.000 літ.
Здано в роботу 29/XI-37 р. Підписано
до друку 17/I-38 р.

Ціна з мрв. 80 коп.

A 427695

elib.nplu.org